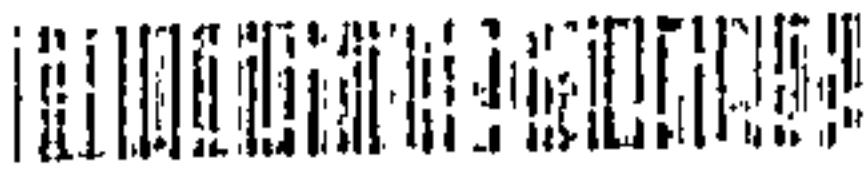

IRBK-0100666

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे
विषय ते/रक
दा क्र ६६६

IRBK-0100666

संगीत 'बनविहार'

अर्थात्

घोषयात्रा

है नाटक

रा० गोविंद विष्णु पटवर्धन, मिरज

व

रा० भास्कर बहिरो महाबळ,

बी. ए., एल्. एल्. बी. वकील, जमखंडी

यांनी लिहिले

IRBK-0100666

IRBK-0100666

[सर्व हक्क नाटककर्त्यांनी आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.]

६६६

१२५

प्रथमावृत्ति—मे १९२५

किंमत एक रुपया

प्रकाशक
विष्णु गंगाधर रानडे
मुकाम-जमखंडी.

फोटोग्राफर-रा० वामन गोविंद रानडे,
डॉइंग-टीचर नू. म. विद्यालय, पुणे.

मुद्रक

अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणे

पहिलें पाऊल.

नोष्ठार्थो विफलोऽपि दूषणपदं दुष्यस्तु कामो लघुः ।

कै० गुरुवर्य देवल, गुरु० नाट्याचार्य रा० खाडीलकर, रा० कोल्हटकर आदिकरून सरस्वतिकंठमणींनीं विभूषित केलेल्या नाट्ययशोमंदिरांत—अगदीं कान्याकोपण्यांत कां होईना—पण कोठें तरी स्थान मिळेलच मिळेल, अशा अपेक्षेनें प्रस्तुत प्रयत्न केलेला नाहीं. नाट्यलेखनाचा अभ्यास करावा याच हेतूनें आमच्या लेखणीनें महाराष्ट्ररंगमंदिरांत हें पहिलें पाऊल टाकलें असल्यानें, कुलवधूच्या रंगमंदिरांतील पहिल्या प्रवेशाच्या प्रसंगा-प्रमाणें या प्रसंगां आनंद आणि भीति हे दोन्ही मनोविकार एकाच वेळीं उत्पन्न झाले असल्यास नवल नाहीं. प्रस्तुत कृतीतील दोषांचें पारडें अधिक जड होईल कीं काय, अशी जाणीव अगदीं प्रथमपासूनच चित्तांत वसत असल्यानें वाचकांना, 'हंसक्षीर'न्यायाच्या भोंवण्यांत घालून, त्यांच्याकडे क्षमेची याचना करण्याचें कारणच राहिलेलें नाहीं; असें असलें तरी, त्यांच्या रसिकतेवर आणि क्षमाशीलतेवर आम्ही विश्वसून आहोंत हें निराळें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. प्रस्तुत कृति वाचकांस आवडली तर संतोषच आहे; उलट प्रकार घडण्याचा प्रसंग आला तरी, शिरोभागां उद्धृत केलेलें सुभाषित चित्तांत विवचूनच हा प्रयत्न केला असल्यानें, विषादाचा दारुण प्रसंग आमच्यावर येण्याजोगा नाहींच.

असो; पुणें येथील न्यू पूना कॉलेजचे विख्यात प्रोफेसर डॉ० रघुनाथ दामोदर करमरकर, एम्. ए. यांनीं आमच्या विनंतीस मान देऊन प्रस्तुत नाटकास प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल आम्ही त्यांचे खरोखर उतराई आहों. वस्तुतः पाहतां त्यांचा व आमचा विशेष असा संबंध कांहींच नाहीं—असें असून देखील, डॉ० करमरकर यांनीं आपले हजारों निकडीचे उद्योग वाजूस ठेवून अगदीं तांतडीनें प्रस्तावना लिहून दिली या गोष्टीत त्यांची सप्रेम शालीनता व नाट्यवाङ्मयाची अभिरुचि तर व्यक्त होतेच; पण त्यापेक्षांही आम्हांस प्रोत्साहन देण्याची बुद्धिच अधिक व्यक्त होते ही

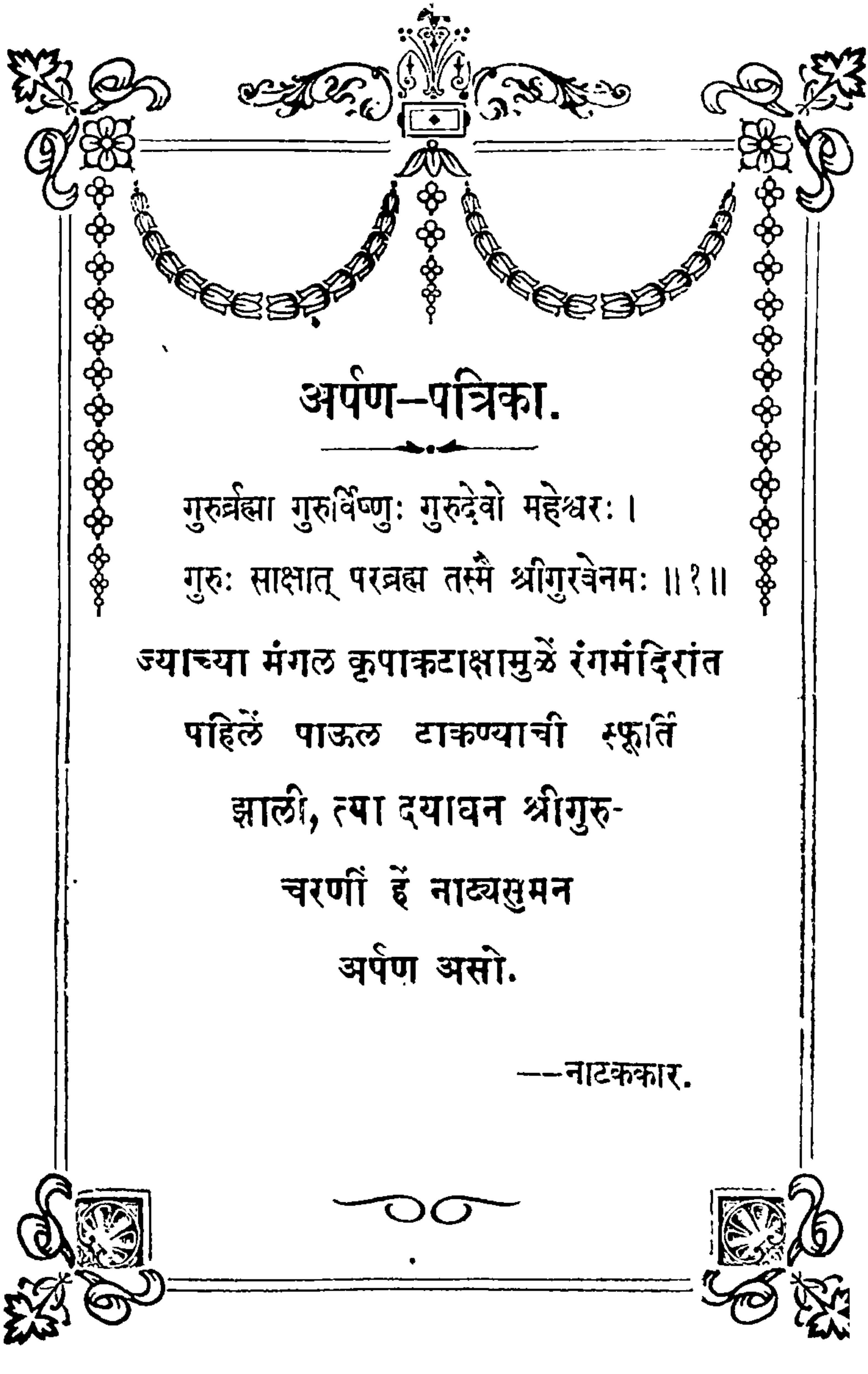
गोष्ट आम्ही जाणून आहो आणि यामुळे तर डॉक्टरसाहेबांचे आभार जितके मानावे तितके थोडेच आहेत. नाटकांतील पदांच्या चाली मुख्यतः रंगबोधेच्छु नाट्यसमाजाचे मालक श्रीयुत रघुवीर सावकार यांनी व समाजांतील एक नट रा० इनामदारबुवा यांनी दिल्याबद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहो. तसेच अगदी थोड्या अवधीत प्रस्तुत नाटक रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वी करून दाखविल्याबद्दल रा० सावकार व समाजांतील अभिनयपटु नट यांचे आभार मानिले नाहीत तर कृतघ्नताच पदरी येईल. नाटकांतील फोटोबद्दल 'समाजा'चे आभार मानणे हेही क्रमप्राप्तच आहे. समाजाचे चालक रा० गोडबोलेमहाराज यांचेही आम्ही त्यांच्या अकृत्रिम स्नेहाबद्दल उतराई आहो.

पुणे तपासण्यापासून सर्व काम अंगावर घेऊन पुस्तक उत्कृष्टपणे अगदी थोड्या मुदतीत छापून दिल्याबद्दल विजय प्रेसचे कर्तव्यदक्ष मालक रा० आप्पासाहेब गोखले यांचे व या कार्याचा उत्साहाने मदत केल्याबद्दल आमचे 'अकारण' स्नेही रा० भालचंद्र गणेश ऊर्फ तात्यासाहेब गोखले यांचे आभार मानणे हे आमचे कर्तव्यच आहे. त्यांच्या सक्रिय सहानुभूती-शिवाय प्रस्तुत पुस्तक इतक्या चांगल्या प्रकारे आणि इतक्या अल्पावधीत छापून निघणे शक्य झाले नसते, ही गोष्ट येथे नमूद करावीशी वाटते.

असो. अखेर फोटोग्राफर व आर्टिस्ट रा० वामन गोविंद रानडे, डॉइंग-टीचर नूतन मराठी विद्यालय, पुणे यांचे फोटोचे कामाबद्दल, आणि आमचे स्नेही रा० विनायक माधव फडके, वकील, कुंदगोळ (जमखंडी) यांचे त्यांनी वेळोवेळी नाटक लिहितांना नाटकाच्या अंतरंगाबद्दल ज्या मार्मिक सूचना केल्या व प्रोत्साहन दिले त्याबद्दल, आभार मानणे उचित आहे; तथापि त्यांचा व आमचा जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध लक्षांत घेतां हे आभार-प्रदर्शन त्यांना कदाचित् मान्य होणार नाही; यासाठी त्यांचे आभार न मानतांच हे दोन शब्द पुरे करणे भाग आहे.

जमखंडी, }
ता. २१/५/२५ }

भास्कर बहिरो महाबळ.
गोविंद विष्णु पटवर्धन.

अर्पण-पत्रिका.

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुदेवो महेश्वरः ।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥१॥

ज्याच्या मंगल कृपाकटाक्षामुळे रंगमंदिरांत

पहिलें पाऊल टाकण्याची स्फूर्ति

झाली, त्या दयाघन श्रीगुरु-

चरणीं हें नाट्यसुमन

अर्पण असो.

—नाटककार.

प्रस्तावना.

प्रस्तुत नाटकाचे कर्ते श्रीयुत भास्कर बहिरो महाबळ व श्रीयुत गोविंदराव खाजगीवाले यांच्या अत्याग्रहामुळेच ही लहानशी प्रस्तावना लिहिण्याचें धाडस मी करित आहे. नाटकग्रंथाला प्रस्तावना लिहिण्यास खरोखरीच योग्य अधिकारी म्हणजे एखादा नाटककर्ताच होय. मी कांहीं—निदान अजूनपर्यंत तरी—नाटककर्ता नाहीं, तेव्हां श्रीयुत महाबळ व खासगीवाले यांनी प्रस्तावनालेखक म्हणून माझीच कां निवड केली हें एक कोडेंच आहे. कदाचित् खेळ खेळणाऱ्यांपेक्षां पहाणारालाच खेळाचें रहस्य जास्त चांगलें समजतें ही गोष्ट नाटककर्त्यांच्या मनीं घोळत असावी. किंवा गेलीं ८।९ वर्षे न्यू पूना कॉलेजांत संस्कृत व इंग्रजी नाटके शिकवीत असतो व मराठी नाट्यवाङ्मयाबद्दल मला थोडीफार आवड आहे या गोष्टींना वाजवीपेक्षां जास्त महत्त्व दिल्यामुळेच या कार्मीं माझी निवड करण्यांत आली असावी. असो.

सदरहू मित्रद्वय नाटककार म्हणून प्रथमच लोकांपुढें येत आहेत. तेव्हां नाट्यप्रदेशांतील त्यांचा हा पहिलाच विहार आहे ही गोष्ट लक्षांत ठेवून टीकाकार व प्रेक्षक या 'वनविहार' नाटकाकडे थोड्या फार सहानुभूतीनेच पहातील अशी उमेद आहे. सध्यांचा काल नाट्यवाङ्मय प्रस-विण्याला—कारणें काय असावीत तीं सांगतां येत नाहींत—बराच अनुकूल आहे यांत शंका नाहीं. प्रतिवर्षीं किती तरी नवीं नाटके प्रकाशित होत आहेत. पण त्यांत चांगलीं अशीं नाटके फारच थोडीं, अगदीं बोटांवरच मोजण्याइतकीं म्हटलें तरी चालेल. अशी स्थिति असण्याचें कारण म्हणजे नाट्यशास्त्राचें व जुन्या कर्त्यांच्या नाट्यकृतीचें यथायोग्य परिशीलन नाटककर्त्यांकडून होत नाहीं हें होय. प्रस्तुत नाटककर्त्यांचा जुन्या नाट्यग्रंथांशी चांगला परिचय आहे, तेव्हां या परिचयाला नाट्यलेखनांतील अनुभवाची जोड जशी जशी मिळेल तशी तशी त्यांची नाट्यकृति सरस होत जाईल हें निर्विवाद आहे.

नाटकाचें सविस्तर परीक्षण करण्याचें प्रस्तावना हें स्थल नव्हे. प्रस्तावनेंत

फक्त सर्वसाधारण रीतीनें अत्यंत स्थूल मानानें नाटकाचें दिग्दर्शन करावयाचें असतें, तेंच संक्षेपानें अर्थां करतां. प्रस्तुत नाटकाचें कथानक महाभारतांतील वनपर्वीत आलेल्या घोषयात्रा पर्वीवरून घेतलें आहे. कथानक अगदीं साधें असून त्यांत गुंतागुंत मुळींच नाहीं. मूळ कथानक पुढीलप्रमाणें आहे.

पांडव वनवासांत द्रैतवनांत विपन्न स्थितींत रहात असतां, कर्ण व शकुनि यांच्या सल्ल्यानें पांडवांना आपलें ऐश्वर्य दाखवून त्यांना हिणविण्याकरितां दुर्योधन आपल्या लवाजम्यासहित तेथें जाण्याचें ठरवितो. वृद्ध धृतराष्ट्राला गौळवाडे तपासण्याकरितां आम्ही जातो असें खोटेंच सांगून दुर्योधन द्रैतवनांत येतो. तेथें पांडवांना भेटण्याच्या अगोदरच दुर्योधनाचे सैनिक व तेथें विहार करावयास आलेला चित्रसेन गंधर्व याचे अनुचर यांची वाचाबाची होऊन दुर्योधन व चित्रसेन यांचें युद्ध सुरू होतें. कर्ण वगैरे दुर्योधनाचे योद्धे वराच पराक्रम दाखवितात पण त्याचा कांहीं उपयोग न होता, चित्रसेन सर्व राजवंशांतील स्त्रियांसकट दुर्योधनास बंदिवान् करतो. दुर्योधनाचे सैनिक युधिष्ठिराकडे मदत मागण्यास येतात. दुर्योधन बंदीत पडलेला ऐकून भीमास फार आनंद होतो, पण युधिष्ठिर त्याची समजूत घालून आपल्या बंधूस दुर्योधनास सोडविण्याविषयी आज्ञा करतो. अर्जुन चित्रसेनाचा पराभव करतो व दुर्योधन बंधमुक्त होतो. आपणांस हिणविण्याकरितांच केवळ दुर्योधन द्रैतवनांत आला होता हें कळल्यावरही युधिष्ठिर दुर्योधनास क्षमा करतो.

वरील कथानकांत नाटककर्त्यांनीं बराच फेरफार केला आहे. मूळ कथानकांत नाटकाच्या सोयीसाठीं फरक करण्याचा नाटककर्त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क आहे हें खरें; पण असल्या फेरफेरांनासुद्धां शिष्टसंमत अशी मर्यादा आहे व त्या मर्यादेचें अतिक्रमण होऊं न देण्याची खबरदारी नाटककर्त्यांनीं अवश्य घेतली पाहिजे. उदाहरणार्थ, उद्यां जर कोणी नाटककार सावित्रीच्या कथेंत फरक करून सत्यवान् मेल्यावर सावित्री पुनर्विवाह करून आनंदानें राहू लागली असें वर्णन करूं लागला तर तें कोणत्याही दृष्टीनें निंद्यच ठरेल. ही कसोटी लावून पाहिलें तर प्रस्तुत नाटकांतील मूळांतील पात्रांचे स्वभाव ज्यास्त उठावदार दिसण्याकरितां केलेले फेरफार

केव्हांही योग्यच ठरतील. मानी पुरुषांचा तेजोभंग करण्यासाठी, धुल्लक गोष्टीनेही त्यांना सतावून सोडण्यासाठी जुलमी सत्ताधारी कसे प्रयत्न करतात हे दाखवून दुर्योधनाचे स्वभावचित्र नाटककर्त्यांनी चांगले रंगविले आहे. द्रौपदीला पांच दिवस दासी म्हणून काम करावयास लावण्याबद्दलच्या फेरफाराबद्दलही कांहीं आक्षेप घेण्याचे कारण नाही. दुर्योधनाचे नीच कृत्य समजले असूनही युधिष्ठिर दुर्योधनाच्या मदतीस जाण्याविषयी अर्जुनास आज्ञा करतो, या फेरफारामुळे युधिष्ठिराचे शांतिशीलत्व अधिक रम्य दिसते. भीमसेन, नकुल, सहदेव यांना नाटकाच्या कथानकप्रसंगी द्रैतवनांतून दूर पाठवून नाटकांतील नटांची गर्दी नाटककर्त्यांनी मोडली हेही योग्यच आहे. अष्टावक्र, सरला वगैरे काल्पनिक पात्रेही बरी साधली आहेत. मूळांत, भानुमती कथानकांत कांहींच भाग घेत नाही म्हटले तरी चालेल. प्रस्तुत नाटकांत भानुमतीची भूमिका बरीच महत्त्वाची आहे व धर्मराजाची मदत मागण्यास खुद्द भानुमतीच जाते ही सुधारणा सर्वांना मान्य होण्यासारखी आहे. परंतु एक फेरफार मात्र योग्य झाला अजर कसे याबद्दल संशय वाटतो. दुर्योधनाला नाटककर्त्यांनी द्रौपदीच्या पातिव्रत्यावर घाला घालण्यास तयार केले आहे. दुर्योधन अत्यंत महत्त्वाकांक्षी, खुनशी व पांडवांचा द्वेष होता; पण द्रौपदीचा अभिलाष धरणारा नीच वृत्तीचा होता असे खात्रीने म्हणवत नाही. राजा दुर्योधनाला एखाद्या हीनवृत्ति कामुकाप्रमाणे लेखण्यांत नाटककर्त्यांनी दुर्योधनाचे चित्र थोडेफार हिडिस केले आहे असे मला वाटते. प्रतिनायक झाला तरी तो नायकाचा प्रतिस्पर्धी होण्यास योग्य असला पाहिजे व त्याच्या अंगी कांहीं विशिष्ट सद्गुणही असावे लागतात ह्या गोष्टीकडे डोळेझांक करता कामा नये. तथापि या आक्षेपासही दुसरी बाजू आहे. आणि भरसभेत द्रौपदीस नम्र करून तिला आपली मांडी दाखविणारा दुर्योधन काय करण्यास प्रवृत्त होणार नाही हा विचार मनांत आणल्यास, नाटककारांना या बाबतीत तरी नावे कां ठेवावीत असाही प्रश्न उत्पन्न होतो; तथापि हा विचार करण्याजोगा प्रश्न आहे इतके तरी खास; असो.

नाटक लिहिण्याचा उद्देश मनोरंजन हा आहे ही गोष्ट तर खरचि; तथापि कोणत्याही एका विशिष्ट तत्त्वाचा पुरस्कार नाटकांत केलेला

असल्यास ती गोष्ट अधिकच इष्ट आहे. प्रस्तुत नाटकांत 'परस्परविरोधे च वयं पंच च ते शतम् । अन्यैःसह विरोधे तु वयं पंचाधिकं शतम्' हे महाभारतांतील सुप्रसिद्ध तत्त्व पुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि एकंदरीत नाटकाचा उठाव लक्षांत घेतां आणि धर्म, द्रौपदी आणि अर्जुन. यांच्या स्वभावचित्रास घातलेली मुरड लक्षांत घेतां या प्रयत्नांत नाटककारांना चांगले यश मिळाले आहे असे म्हणावे लागते. प्रस्तुतच्या सर्वतोपरि बेवंदशाहीच्या काळांत, अशा प्रकारची तत्त्वनिष्ठ नाटके समाजापुढे जितकी येतील तितकी चांगली आणि या दृष्टीने नाटककारांचे नाट्यविषयाच्या निवडीबद्दल अभिनंदन करणे जरूर आहे. आपआपसांतील कलह कोठपर्यंत चालू ठेवावेत हे न समजल्यामुळेच राष्ट्र-धुरीणांची दिशाभूल होते हे तत्त्व महाभारतांतील कथानकावरून उद्धृत करून त्यावरच नाट्यविषयाची मांडणी केली असल्याने, पूर्वीच्या उत्कृष्ट पायावर इमारत उभारण्याचे काम नाटककार्यांनी केले आहे व त्यामुळे ते सहजच बरेचसे निर्दोषही झाले आहे.

नाटकाची भाषा सर्वसाधारणपणे चांगली साधली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. कांहीं ठिकाणी तरी ओजस्वी सुद्धां म्हणतां येईल. दरबाराच्या प्रवेशांतील भाषा मात्र जरा ज्यास्त-विशेषतः अर्जुनाच्या तोंडी घातलेली कठोर झाली आहे. चवथ्या अंकांतील स्वर्गीय प्रेमाचे वर्णन किंचित् अप्रासंगिक वाटते. शिवाय खुद्द चित्रसेनाच्यादेखत ही भाषा वापरली जाते हे योग्य दिसत नाही. नाटकांतील पदे साधी व प्रसादपूर्ण आहेत. नाटकांतील पदे जितकी अवघड व अर्थशून्य तितकी चांगली असे मानण्याचा काळ जात चालला आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे.

पांचव्या अंकांत नाटक संपविण्याची थोडी फार घाई झालेली दिसते. असेच दुसऱ्या कांहीं प्रवेशांबद्दल म्हणतां येईल. पण हे शुल्क प्रमाद आहेत. एकंदरीत 'वनविहार' हे एक चांगल्यापैकी नाटक झाले आहे व ते प्रेक्षकांचे मनरंजन करण्यास कारणीभूत होवो अशी आशा प्रदर्शित करून ही लहानशी प्रस्तावना संपवितो.

न्यू पूना कॉलेज,
पुणे, २३-५-२५.

र. दा. कर्मकर.

शुद्धिपत्रक

पान	पद अगर भाषण	अशुद्ध	शुद्ध
२	नटीचें भाषण	०	नटीः—(प्रवेश करून)
१६	पद द्रौपदीचें	वनराज	वनराजा
२३	पद अर्जुनाचें	भूप त्रिपूर्या	पूर्या-त्रिवाल
२५	पद ,,	करीत	करित
३९	पद द्रौपदीचें	देवलीला	दैवलीला
५८	पद भानुमतीचें	किती	किति—

पुरवणी

पान ४९ मधील द्रौपदीच्या 'परललनालोभें' या पद्याऐवजी म्हणण्या-
करितां श्री०रा० रघुनाथ बल्लाळ गोडबोले मालक रंगबोधेच्छु नाट्यसमाज
यांनी तयार केलेलें पद—

पद (चालः—कडान धाधाधा०)

सत्तांधा जाजाजा अजुनिहि धरि समजा । आटप मुख
झडकरि तव पशुकृति कुरुखल मदलव नुरवि रमाधव
निजजन हितरत परिस सुहित ख ॥ध्रु०॥ दाशरथिहि
दशमुख मद निरसुनि सुचवित निवटिन अघयुत सकल
सुचरित मथित ॥१॥

॥ श्रीगुरु ॥

॥ श्रीगजानन ॥

संगीत बन्विहार नाटक

मंगलाचरण

[सूत्रधार व पारिपार्श्वक.]

पद. (शंकरा-चौताल.)

वंदन शिवचरणीं । वितरो दयालु नटवर । सुमति
नाट्यरचनीं ॥ ध्रु० ॥ नमितो गुरुचरणकमल । नाट्य-
कुशल कविमंडल । विलसे यत्कीर्ति धवल । रुचिर
नाट्यकाव्यभुवनिं ॥ १ ॥

पद. (कामोद-एकताल.)

नट नाटकी श्रीहरि । होवो सुखद तो तुम्हांतें । सुजना-
वनिं खलशासनिं रत अनुदिनीं ॥ ध्रु० ॥ साधु अंबरीष
नृपति । दुर्वासें छळितां अति । 'प्राहि प्राहि' मग त्या-
प्रति । दिव्य सुदर्शन आपुलें योजुनि करी ॥ १ ॥

सूत्रधारः--(पारिपार्श्वकांस) परमेश्वराचं स्तवन करावं तितकं थोडंच
आहे. तथापि आतां नियोजित कार्याला लवकरच प्रारंभ करावा. मारिषा

नंही आज मोठ्या उत्सुकतेनं तयारी चालविली आहे म्हणून तुम्ही जा
 अंणि आंतील सर्व तयारी झाल्याची सूचना देण्याकरितां प्रियेला इकड
 पाठवून द्या. (पारिपार्श्वक जातात.) सभाजन हो, विद्वान् व नाट्यकुशल
 कवींच्या नित्य नव्या कृतींच्या परिशीलनानं मार्मिक बनलेल्या आपल्या-
 सारख्या रसिकांना आतां होणारा नूतन कविकृतींचा प्रयोग खास तल्लीन
 करील.

पद. (पिल्लु-जिल्हा-ठुमरी.)

चिंता ही छळिते निशिदिनीं । सवतीसम अबलांतें ॥ ध्रु० ॥

परि वेधाया मन पुरुपांचें । बलहीनधि गमते ॥ १ ॥

सूत्रधारः—प्रिये, या वेळीं हें काय ?

नटीः—प्राणनाथ, सर्वस्वावर पाणी सोडून कुणाची पंचाहत न करतां
 आपण आहे या स्थितीत आनंदानें काल काढीत असतां हे आपले भाऊ-
 बंद कुत्सित बुद्धीनं आमची अशी पाठ कां पुरवितात ? त्यांच्या बायकांची
 ती तोऱ्याची टोंचून बोलणी ऐकलीं म्हणजे कसा संताप—

सूत्रधारः—जाऊं दे कीं. आपण त्याकडे लक्ष द्या कशाला ? आपण
 आरंभिलेल्या कार्याला यामुळं व्यत्यय नाही का येत ? या सभाजनांना असं
 तिष्ठत ठेवणं बरं नव्हे. आंतील सर्व तयारी झालीना ?

नटीः—आंतील सर्व तयारी झाली आहे. पण प्राणनाथ, आपला नांव-
 लौकिक व्हावा आणि आमची अप्रतिष्ठा व्हावी म्हणून यांचे प्रयत्न सारखे
 चालू असता आपण त्याकडे मुळीं लक्षच देत नाही याला म्हणावं तरी
 काय ? सारं जग आपल्यासारखंच असेल असं का आपल्याला वाटतं ? पण
 महाराज, दुष्ट ते दुष्टच ! म्हणून म्हणतें यांचं पारिपत्य करायचं सामर्थ्य
 अंणी असून आपण असे शांत का ? एकदां मनावर घेऊन यांची चांगली
 खोड मोडावी म्हणजे फिरून हे आपल्या वाटेला जायचे नाहीत.

सूत्रधारः—अग वेडे, हीन बुद्धीनं द्वेष करणाऱ्यांचा प्रतिकार केला
 तर ते निर्लज्जपणानं अधिक ईर्ष्याच पेटतात. म्हणून कसाही प्रसंग
 आला तरी अंतःकरणाची समता न दळूं देतां आपण आपलं कर्तव्यच

करीत असावं. मग कुणाचंही भय नाही. वेळ आली म्हणजे ज्याचं प्रायश्चित्त त्याला मिळतच असतं.

नटी:—प्राणनाथ, आपल्यासारख्या शांतवृत्तीच्या पुरुषांना हा वेदांत पटतो. पण आम्हां अजाण बायकांचं अज्ञान समाधान होत नाही. मानव-प्राणी परिस्थितीचा गुलाम असल्यानं ज्या त्या विकाराची छाया मनावर पडतेच. म्हणून म्हणतें आलेल्या परिस्थितीला तोंड देऊन तिला वाजूला करून मग आपलं कर्तव्य खुशाल करीत बसावं.

[पडद्यांत 'राजाज्ञेचा भंग करण्याचं धाडस करणारा कोण रे तो']

सूत्रधार:—(ऐकून) पाहिलंस ! आपल्याला इथं थोडा वेळ लागला म्हणून उतावीळ झालेल्या मारिषानं प्रयोगाला प्रारंभ देखील केला ! आतां परिस्थिति श्रेष्ठ कीं कर्तव्य श्रेष्ठ हें तुला सहज कळून येईल. परिस्थितीचा पगडा मनावर न पडूं देतां चित्तवृत्ति शांत ठेवून अंतःकरणांतील खऱ्या तत्त्वाची ओळख कसाही विकट प्रसंग आला तरी करून देतां येते. मनुष्याचं कर्तृत्व बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून नसतें—हें प्रत्यक्ष उदाहरणानंच सिद्ध होणार आहे. चल तर, आपणही आपल्या कामाला जाऊंया [जातात.

अंक पहिला

प्रवेश पहिला

[स्थळ:—द्वैतवन. कोतवाल, उदंड व पकडून आणलेला अष्टावक्र.]

कोतवाल:—बोला, मुनिवर्य, राजाज्ञेचं उल्लंघनं करायला तुम्ही तयार का झाला ? बोला. उदंडा, सोड त्यांचे हात.

अष्टावक्र:—राजाज्ञा कोणती हेंच मला माहीत नाही, तर मी तिचं उल्लंघन तरी कसं करणार ?

कोतवाल:—काय ? सध्यां या वनांत आलेल्या राजाधिराज दुर्योधन-

महाराजांची आज्ञा आपल्याला माहीत नाही ? या वनातील कोणत्याही पदार्थाला कोणी स्पर्श देखील करू नये या राजाज्ञेचा पुकारा करणाऱ्या दबंडीच्या आवाजानं सारा वनप्रदेश दणदणून गेला असतां ती आपल्याच तेवढी कानांवर आली नाही हें संभवेत तरी कसं ? तें कांहीं नाही तुम्ही मुद्दाम अज्ञानाचं पांघरूण घेत आहां.

अष्टावक्रः—कोतवालसाहेब, खरोखर हा कांहींच प्रकार मला माहीत नाही आणि राजाज्ञा तशी आहे असं मानलं तरी ती धर्मकृत्यासाठी फलंपुष्पं गोळा करायला प्रतिबंध करील हें संभवत नाही. ब्राह्मणांचीं धर्मकृत्यं निर्विघ्नपणें चालावीं म्हणून क्षत्रियलोक रात्रंदिवस जपत असतात अशी या भरतभूर्मीतील क्षत्रियांची ख्याति आहे, आणि सांप्रत या वनांत वास करणारे क्षत्रियश्रेष्ठ पांडव आपल्या आचरणानं 'घ्न्य ते क्षत्रिय' असेच उद्गार आमच्या मुखांतून काढायला लावीत आहेत. असं असतां ब्राह्मणांच्या धर्मकृत्यांना अडथळा करणारी ही कसली राजाज्ञा ?

कोतवालः—धर्म आणि धर्मकृत्यं या गोष्टी मी जाणत नाही. मुनिराज, तुम्ही राजाज्ञेचा भंग केला हा तुमचा एक अपराध आणि तुम्ही पांडवांची स्तुति करीत आहां हा तुमचा दुसरा अपराध आहे. पांडवांची स्तुति करणारी जिह्वा नजरेला पडली असतां तिला तत्काळ छाटून टाकणं हा माझा धर्म आहे. पांडवांची उघडपणानं स्तुति करणाऱ्याला दुर्योधनमहाराज काय शासन करितात हें तुम्हांला माहीत नाहीसं दिसतं. उहंडा, यांना घेऊन तूं दुर्योधनमहाराजांकडे जा. मीही वनप्रदेशांत तपासणी करायला जातां. [जातात.

प्रवेश दुसरा

[स्थळः—द्वैतवन. दुर्योधन, कर्ण व शकुनी शिलातलावर बसलेले.]

दुर्योधनः—अंगराज, मामा, भरसभेंत द्रौपदीची विटंबना केल्यानं किंवा घूतामध्ये पराजित करून पांडवांना देशोघडीला लावल्यानं देखील माझ्या मनाचं व्हावंतसं समाधान झालं नव्हतं. परंतु आतां पांडवांचा नायनाट करण्याचा माझा हेतु पूर्ण होणार, एवढ्या नुसत्या कल्पनेनंच मला कोण आनंद होत आहे म्हणून सांगू !

पद. (खमाज—झपताल.)

सफल मनकामना । होइ ही कल्पना । देइ आनंद किति ।
सफलतेहुनि मना ॥ध्रु०॥ जलधरा पाहती । नृत्य गायन
करिति । वृष्टिहुनि तोष अति । होतसे शिखिगणा ॥१॥

शकुनीः—भारतेश्वरा, वैच्याच्या शरीरावर नुसता वार करून मानी पुरुषाच्या मनाचं खरं समाधान होत नसतं. शत्रूच्या क्षतांत क्षार घालून त्याच्या वेदना तीव्र झालेल्या पाहण्यांतच मौज असते. पराक्रमाच्या जोरावर वैभवशिखरावर आरोहण करून नीच स्थितीत असलेल्या शत्रूकडे तुच्छतेनं पाहण्यापेक्षां दुसरा कोणता आनंद असणार ! राजा, तुझा ऐश्वर्यसंपन्न स्त्री-परिवार पाहून त्या मानी द्रौपदीला मरणप्राय दुःख होईल, तेव्हा तर तुझ्या आनंदाला पारावारच उरणार नाही !

दुर्योधनः—आणि म्हणूनच तर हा प्रसंग साधण्याचा मी इतका अट्टाहास केला. बाकी बाबांच्या अंधळ्या दृष्टीलादेखील हा आमचा कावळ उमगला असं मला वाटतं. नाही तर या आमच्या वनविहाराला त्यांनी इतकी हरकत कधीच घेतली नसती. काय म्हणे, पांडवाचा आश्रम तिथंच आहे ! त्या निजलेल्या सिंहाना जागं करूं नका ! हा तुमचा वनविहार उभयतांनाही कल्याणप्रद होणार नाही ! पण मामा, तुम्ही तरी कित्ती सफाईनं त्यांच्या तोंडाला पानं पुसलीत ! म्हातारपणीं अक्कळ जाते हेंच खरें. ते सिंहा आणि आम्ही कोण आहो ! त्यांचा आश्रम या वनांत आहे म्हणूनच तर आमची ही सारी योजना ! (हंसून) नाटकाला प्रारंभ तर ठीक झाला. रंग कसा चढतो हेंच आतां पहायचं ! आमच्या आगमनाची द्राही आमचे हुकूम या वनप्रदेशांत दुमदुमून राहतील अशी तजवीज तुम्ही केली आहेना ? फासेगारध्याच्या या जाळ्यांत ती मानी द्रौपदी आणि ते हेकेखोर पांडव अचुक सांपडतील अशी व्यवस्था कर्णा, मामा, तुम्ही केली आहेना ?

[पडद्यांत]

‘द्वैतवनवासी ऋषि तापसी क्षत्रियादिक लोकहो ! गौळवाड्याची पाहणी आणि वनविहार करण्यासाठीं आलेल्या राजाधिराज दुर्योधन महाराजांचा

मुकाम इथं असेपर्यंत कोणीही या वनांत अगार याचे आसमंतात मृगया करूं नये; इतकंच नव्हे तर येथील कंदमूल व फलंघुष्पादिकांस स्पर्श देखील करूं नये असा सर्वाना हुकूम फर्मावण्यांत येत आहे. जो कोणी या राजाशेचं उल्लंघन करील त्याला कडक शासन होईल हो'. [सर्व ऐकतात..

कर्णः—राजा, आतां या आशेचें उल्लंघन करायची इथल्या मानव-प्राण्यांचीच नव्हे तर पशुपक्ष्यादिकांची तरी काय प्राज्ञा आहे !

दुर्योधनः—आतां या द्राहीमुळं त्या अहंमन्य पांडवांच्या अंतःकरणा-ला क्लेश झाल्याशिवाय कसे राहतील ? आपल्या पतीच्या सद्गुण-पराक्रमांची द्रौपदीला फार घमेंड आहे ! परंतु मी आतां ती सारी धुळीला मिळविणारु याची त्या चारुगात्रीला काय कल्पना !

शकुनीः—वनवासाला पाठवलं तरी सर्व ठिकाणें पाहून चोरांनीं या सुपीक वनप्रदेशांत तळ दिला. आयतीं पिकलेलीं घान्ये गोळा करावीं, फळं आणावीं आणि त्यांत मृगयेची भर ! ऋषींचा तांडा जमवून यथेच्छ खावं घ्यावं. चैन चालली होती !

दुर्योधनः—पाहतों आतां अन्नाचा कोंडमारा होऊन पोटाला चिमटा बसूं लागला म्हणजे हे दाढीवाले तोंडपुजे त्या भिकारड्यांचे गुण कसे गातात ते ! दांतीं तृण धरून माझ्या पायावर लोळणच घेतली पाहिजे ! खोड मोडतो गुलामांची !

[पडद्यांत—'चला व्हा पुढें. रिकामी बडबड करूं नका']

उद्दंडः—(अष्टावक्रासह प्रवेश करून मुजरा करतो.) महाराजांचा जयजयकार असो ! सरकार, राजाशेचं उल्लंघन आणि पांडवांचं गुणवर्णन करणारा हा गुन्हेगार पकडून आणला आहे.

दुर्योधनः—बोल, उद्दंडा काय हकीगत आहे ?

उद्दंडः—महाराज, हा ब्राह्मण हीं फळंफुलं घेऊन चालला असतां याला मुद्देमालासह पकडून आणला आहे.

कर्णः—कोणहो तुम्ही ? राजाशेच्या पुकाऱ्याचा होणारा प्रतिश्वानिदेखील अद्याप मावळला नाही तोच तुम्हीं हा गुन्हा करायचं धाडस केलंत आं ?

अष्टावक्रः—(स्वगत) हें कांही सरळपणानं भागणारं दिसत नाही. ठीक आहे, आतां असंच केलं पाहिजे.

कर्णः—कां, बोलत कां नाही ? तुमचं नांव काय ?

अष्टावक्रः—मी एक गरीब ब्राह्मण आहे. माझं नांव अष्टावक्र महाराज.

शकुनीः—वाः ! फारच सरळ आहे महाराज ! पण काय झालं तें नीट सांगा.

अष्टावक्रः—देवी द्रौपदीची आशा आहे म्हणून माझ्या कुटुंबानं सांगितल्यावरून मी हे पदार्थ नेत होतो महाराज. राजाशा काय आहे याचं शान मला नाही. मी निरपराधी आहे महाराज.

दुर्योधनः—हरामखोर ! त्या कंगाल द्रौपदीची आशा तुला माहित आहे आणि आमच्या आशेच्या डंक्यानं सारा वनप्रदेश दणदणून गेला असतां तुझेच कान तेवढे बघिर झाले काय ? राजाशेचं शान नाही या सबबीवर तूं हे पदार्थ स्वतःकरितां घेतले असतेस तर क्षम्य झालं असतं. परंतु त्या उन्मत्त पांडवांच्या सहवासांत असणाऱ्याला कडक शासनच झालं पाहिजे. पाहतो आतां तुला कोण सोडवायला येतो तें !

शकुनीः—(स्वगत) हा ब्राह्मण अगदी भोळसर दिसतो. वाघाकरितां पसरलेल्या जाळ्यांत अचुक मेंढरूं सांपडावं तसं हें झालं. तर आतां असं करून पाहूया. (उघड) विचान्या, तूं या पांडवांच्या नादाला कशाला लागलास ? नसत्या भानगडींत पडलं म्हणजे असंच व्हायचं.

अष्टावक्रः—(स्वगत) अरे चोरा, (उघड) नाही महाराज. फिरून मी या पांडवांच्या भानगडींत कधीही पडणार नाही. मी कांहीं त्यांच्यासारखा हा नाही महाराज ! मला एकवार क्षमा व्हावी.

दुर्योधनः—जा; क्षुद्र मानवा, तुझ्यासारख्यावर सूड घेण्याची माझी इच्छा नाही. फिरून असं कांहीं करूं नको जा. आणि ही हकीकत साऱ्या वनवासी लोकांना जाहीर कर. उदंडा, सोड त्याला. (शकुनी दुर्योधनाचे कानांत कांहीं सांगतो.) अहो मुनिराज, थांबा, तुम्हांला आमची एक आशा आहे.

अष्टावक्रः—होय महाराज, काय आशा आहे ? (स्वगत) पाळतो तुमची आशा बरं.

दुर्योधनः—महाब्राह्मणा, असा घाबरूं नको. आजपासून तूं आमच्या

इयंच रहा म्हणजे झालं दुसरं कांहीं नाहीं. पांडवांच्यापेक्षां तुला इथं खास सुख वाटेल समजलास. असा भिऊं नको.

अष्टावक्रः—आज्ञा महाराज. असं झालं तर काय माझं भाग्यच उदयाला आलं म्हणायचं. (स्वगत) अनायासानं हेंही उत्तमच झालं.

शकुनीः—राजा, सध्यांचा काळ आम्हांला अनुकूलच दिसत आहे. ते नटवे नकुल सहदेव आणि तो मस्त रेडा भीम, हेही या वेळीं कुठं तीर्थाटनाला गेले आहेत. तेव्हां मी म्हणतो घर्माळा इरेला घालून पुनः द्यूताला प्रवृत्त करावं किंवा संधि साधून—

दुर्योधनः—कर्णा, मामा, कपटप्रयोग करून अथवा लपंडावानं पांडवांना पराजित करण्याची आतां मला विलकुल इच्छा नाहीं. त्यांच्याशी उघड उघड वैर करून माझ्या शौर्यानं त्यांचं तेज फिकं पाडून मी त्यांना नामोहरम करणार ! (शकुनीचे कानांत सांगतो) जा तर तुम्ही याला घेऊन. (सर्व जातात.) आजपर्यंत आमचे वेत फसत आले; परंतु आतां मात्र ते यशस्वी होणार यांत शंका नाहीं. आज माझा आनंद गगनांत मावेनासा झाला आहे. मला सर्वत्र आनंदी आनंद भरलेला दिसत आहे. आतां माझ्या उल्हासाची पूर्तता प्रियेच्या दर्शनाशिवाय कशी होईल ?

पद. (पूर्वी—एकताल.)

सुप्रसन्न मन झालें । विश्व दिसे नटलें ॥ ध्रु० ॥ हरिण
शशक वागडती । विहग मधुर गान करिति । परिमल-
युत शीत पवन । प्रेमें वन डोलें ॥ १ ॥ [जातो.

प्रवेश तिसरा

[स्थळः—पुष्पवाटिका. भानुमती व विहंगिका.]

विहंगिकाः—बाईसाहेब, इथं आल्यापासून पहातें आहे तुमचं मन कांहीं प्रसन्न दिसत नाहीं. महाराजांनीं आपण होऊन तुम्हांला या वन-विहारासाठीं वरोबर आणलं. मला न्या म्हणून हट्ट धरून बसण्याचं तुम्हांला कारणच पडलं नाहीं. मला बरं वाटलं. भगणांनीं गजवजलेल्या

आणि कृत्रिमतेनं शृंगारलेल्या त्या हस्तिनापुराचा मलाही कंटाळा आला होता. इथं आल्यापासून मलादेखील किती हुषारी वाटत आहे म्हणून सांगू! पण बाईसाहेब, तुमचाच आनंद कां मावळत आहे, समजत नाही! वनविहाराला जावं म्हणून तुम्हीदेखील किती उतावीळ झालां होतां. मग इथं आल्यापासून तुम्हांला काय वाटतं कोण जाणे!

भानुमती:—विहंगिके, तूं म्हणतेस तें सारं खरं आहे. वनविहारासाठीं मी फारच उत्सुक झालें होतें. आणि या वनदेवतेची नैसर्गिक रमणीयता मला आनंद देत नाही—माझं मन प्रसन्न करायचं सामर्थ्य इच्यांत नाही असं कां तुला वाटतं? पण गडे काय कोण जाणे

पद. (चाल-छेला मेरी जाव०)

चित्त बावरें हें होई । नाहीं मुळीं उल्लास हृदयीं ॥ ध्रु० ॥

पाहुनि वनिची अभिनव शोभा । भासे शून्या सारी

अवनी । हुरहुर लागत कां मनिं न कळे ॥ १ ॥

आतां महाराजांचं दर्शन झाल्यावर तरी ही जिवांची रुखरुख कांहीं कमी होते का पहावी.

विहंगिका:—अस्सं अस्सं! कालपासून महाराजांचं दर्शन नाहीं म्हणूनच का हें सगळं? हः! मी आपली उगीच बुचकळ्यांत पडलें होतें कीं! नुकती कुठं सगळी स्थिरस्थावर होत आहे! आतां भेटतील महाराज! एवढ्याकरितांच कां तोंड असं उतरलं आहे तें?

भानुमती:—चल चावट कुठली! सरळ सांगायला गेलं तरी तुझी आपली थट्टाच! स्वारीचं दर्शन झाल्याखेरीज कांहीं माझ्या मनाला हुषारी वाटायची नाही.

दुर्योधन:—(प्रवेश करून) काय, हुषारी वाटणार नाहीं? कुणाच्या मनाला हुषारी वाटणार नाहीं? या द्वैतवनांत प्रवेश केल्यापासून पहातों आहे; प्रत्येक वस्तु कशी आनंदानं डोलत आहे. जिकडे तिकडे आनंदी-आनंद भरून राहिला असतां माझ्या या खास पुष्पवाटिकेंत काळजीची छाया पसरायची? आश्चर्य आहे! विहंगिके जा; तूं तरी या आनंदाचा उपभोग घे, जा. (विहंगिका जाते.) कां तूं अशी खिन्न कां? द्रौपदीला

तुझी दासी करायचा माझा संकल्प तडीला जायचा समय प्राप्त झाला असतां तूं अशी खिन्न कां ?

भानुमती:—नाहीं महाराज, आपण जवळ असल्यावर मला खिन्न व्हायचं काय कारण ? वरं, पण महाराज, या वनविहाराला निघते वेळीं मामंजींनीं सांगितलेलं सारं ध्यानांत आहेना ?

दुर्योधन:—हो, हो. नसायला काय झालं ? सर्व ध्यानांत आहे. त्याचं काय आतां ?

भानुमती:—कांहीं नाहीं म्हणा; पण आपलं इकडून कायसे हुकूम सुटल्याचें ऐकून मनाला उगीच—

दुर्योधन:—कोण भानुमती ! या महा अभिमानी दुर्योधनाची पट्टराणीच हें बोलत आहे काय ? आधींच दृष्टिहीन, त्यांत वृद्धापकाळ झालेला, ज्यामुळं बाबांना तसं वाटणं साहजिक आहे. परंतु माझ्या नित्य सहवासांत असणाऱ्या तुला या दुर्योधनाच्या पराक्रमाविषयी शंका यावी ? काय म्हणावं ! बायकांच्या संशयी भ्याडपणाला हात जोडावे !

भानुमती:—प्राणनाथ, आपण कांहीं म्हणा. आम्हांला आपल्या शौर्याबद्दल शंका आहे अशांतला भाग नाहीं; पण नसतं संकट ओढवून घेऊं नये एवढंच म्हणणं आहे. आणि थोडक्याकरितां जात्याच तामसी अशा ऋषीजनांचीं मनं तरी कशाला दुखवावीं ?

दुर्योधन:—कशाला दुखवावीं ? या उन्मत्त पांडवांच्या सहवासानं इथले सारे वनवासीदेखील तसेच वागूं लागले आहेत. नाहींतर मी यांचा सार्वभौम राजा इथं आलों असतां यांनीं माझं आगतस्वागत करायला नको होतं का ?

भानुमती:—हो, आपल्याला तोंड दाखवावयाची पांडवांना लाज वाटत असली तरी बाकीच्या वनवासीजनांचं हें कर्तव्य होतं खरं. पांडवांचीं स्तुतिस्तोत्रं गाणाऱ्या या धर्मज्ञाना—

दुर्योधन:—अग वेडे ! यांतलं मर्म तुला काय समजणार ? या रिकामटेकड्या तोंडपुजे लोकांचा हाच उद्योग ! एकाद्याची फाजील स्तुति करून त्याबरोबरच आपलं प्रस्थ माजविण्याची यांना हातोटी साधलेली असते. परंतु अशा ढोंगाला भीक घालणारा मी नव्हे.

भानुमती:—प्राणनाथ, आतां माहं मन शांत झालं.

[पृष्ठ ११.

भानुमती:—पण महाराज, मी म्हणतें; तें कांहींका असेना. चार दिवस सामोपचारानं काढले म्हणजे झालं, आणि विषय निघाला म्हणून बोलतें. इथवर आल्यासारखं आपणहूनच त्या पांडवांना एकवार भेटून यावं असं—

दुर्योधन:—छत् ! भलतीच गोष्ट. सत्ताधारी राजेलोकांनीं भणंग भिकान्यांच्या भेटीला जायचं म्हणजे काय ? पांडव आमचे भाऊवंद असले तरी आज ते राज्यभ्रष्ट झालेले कंगाल आहेत. त्यांच्या समाचाराला आमच्या-सारख्यांनीं जावं ! पाहिजे असल्यास आमच्या भेटीला त्यांनीं यावं. आणि आमची लहर लागेल तर आमच्या भेटीचा मान आम्ही त्यांना देऊं !

पद. (मल्हार-झपताल.)

वैरवन्हि सतत जो मनीं धुमत होता जाइ भडकुनी ॥ध्रु०॥
होईलचि मग शांति । जरि पडत आहुति । पांडुसुत
बलकीर्ति-घृतयुत ह्वनि ॥१॥

भानुमती, तुला आतां स्पष्टच सांगतों द्रौपदीचा पातिव्रत्याचा अभिमान पायाखालीं तुडविण्यासाठीं, अर्जुनाची शौर्याची घमेंड जिरविण्यासाठीं, आणि धर्माची धर्माचरणाची प्रतिष्ठा नाहीशी करण्यासाठींच हा आमचा वनविहार आहे ! पांडवांच्या दुःखावर डाग देण्याकरितां तर हा सारा खटाटोप ! नाही तर हस्तिनापुरांत देखील सहसा केलं नव्हतं अशा राज-वैभवाचं प्रदर्शन या वनांत करायचं आम्हांला काय कारण होतं ?

भानुमती:—महाराज, आमच्या राजवैभवाच्या देखाव्यानं त्या मानी पांचालीचे डोळे दिपून तिनं खट्टू व्हावं, आपल्या स्थितीची लाज वाटून तिला दुःख व्हावं. असं मला तरी वाटत कां नाही ? पण—

दुर्योधन:—हें पहा, थोडा विचार केलास म्हणजे माझं करणं अगदीं योग्य आहे असं तुला वाटल्याखेरीज कधींही राहणार नाही. पण मी-म्हणतों तूत हा विषयच राहूं दे कसा. खास आपल्या विहाराकरितां निर्माण करविलेल्या या पुष्पवाटिकेंत तुझ्यासह मनसोक्त क्रीडा करावी म्हणून मी इथं आलों तों हा भलताच विषय मधें आला !

भानुमती:—प्राणनाथ, आतां माझं मन शांत झालं.

पद. (चाल--येनिगुंया०)

दावुनिया प्रणयचलित ललित मधुर लीला वनदेवी
सुखवित मति;हृदयि उठति सहज रुचिर कामकला॥ध्रु०॥
कुसुमित मधु लतिका किति । डुलति तरुवरी या ।
नवविलास जणुं सुचविति । वरुनि विमल भाव बला ॥१॥

महाराज, सर्वकाल या वनांत राहणारे लोक किती सुखी असतील बरं !

दुर्योधनः—वा ! मग अन्नान्न करीत रानोमाळ भटकणारे हे पांडव
सुझ्या दृष्टीनं आमच्यापेक्षां सुखी म्हणायचे ! चल, वेडी कुठली ! नाना-
विध पुष्पहार घालून लताकुंजांत लपंडाव खेळण्याची तुझी हौस आज मी
अगदी पूर्ण करून सोडतो मग त्याबद्दल मला योग्य बक्षीसही मिळेलच.
[जातात.

प्रवेश चवथा

[स्थळः—द्वैतवन.]

अष्टावक्रः—(प्रवेश करून) काय चमत्कार आहे पहा ! परमेश्वराचं
चित्तन करून आध्यात्म विषयांत मन लावावं, संसारी जनांचे ते व्यावहारिक
व्याप नकोत म्हणून मी इथं आलों तर माझ्या गळ्यांत राज-
काजाचं लोटणंच अडकू पाहात आहे. असंच आहे. ज्याच्या प्राप्तीसाठी
घडपड करावी तें दूरच राहतं आणि जें नको म्हणून टाळण्याचा प्रयत्न
करावा तें आपणहून चिकटायला येतं. या भानगडींत पडूं नये असं
एकदां वाटलं. परंतु दुर्जनाच्या नीचपणाची मर्यादा तरी किती असते हे
बहावं आणि आपल्या हातून होईल तेवढी सजनांची सेवा घडावी म्हणून
मी या दुष्ट दुर्योधनादिकांच्या मसलतींत शिरलों. नाही तर या दुष्टांचा
सहवास मी एक क्षणदेखील पत्करला नसता. त्या धूर्त शकुनीमामानं
मला काय गोंजारलं, कशी लालूच दाखविली ! यांचा चोरांनों, तुमचे
दांत तुमच्याच घशांत घालतो. आतां मला मात्र फार सावधपणानं वागलं
पाहिजे. नाहीतर भलतंच न्हायचं ! अरे ! बोलत बोलत मी अगदी

आश्रमाच्या जवळच आलों. (पाहून) आणि ही कोण ? आमची अर्धांगीच आली वाटते ! वा उत्तम !

सरला:—(प्रवेश करून) कोण ? आपणच का ? सकाळीं फलंपुष्प आणायला गेलां ते आतां तोंड दाखवितां ? मीं म्हटलं झाली तरी काय वाट ! तरी बरं, लवकरच परत यायची आठवण झाली म्हणायची !

अष्टावक्र:—अग हो, मोठी आली आहे सांगायला ! म्हणे सकाळीं गेलां ते आतां तोंड दाखवितां ! तुला काय रिकामटेकडीला ! देवी द्रौपदी तरी मोठी वस्तादच दिसते की ! मीं फलंपुष्प आणायला जावं आणि दुर्योधन महाराजांच्या सेवकांनीं मला आयतंच पकडून न्यावं ! परभारें पावणेपांच ! चोर सुटून संन्यासी सुळावर जायचा !

सरला:—म्हणजे ?

अष्टावक्र—म्हणजे, राजाशा काय झाली आहे माहित नाहीं वाटतं ? तुलाही माझा कंटाळाच आलेला दिसतो ! मी वेळेवर आलों नाहीं म्हणून माझा कांहीं तपास करायचा ते वाजूलाच राहिलं ! म्हणे आतां तोंड दाखवितां !

सरला:—असं कां बरें बोलतां, नित्याप्रमाणं देवी द्रौपदीनं फलंपुष्प आणायला सांगितलीं. आपण गेल्यावर ती राजाज्ञेची बातमी कळली आणि आपल्याला तर उशीर लागला म्हणून सर्वांनाच काळजी पडली. आपल्याला कुठून पाठविलं असं वाटून देवी द्रौपदी तर अगदीं चिंता-क्रांत झाली आणि आपण असं म्हणतां. काय बोलावं ? यांच्यासारखीं प्रेमळ माणसं मिळायचीं नाहीत बरं !

अष्टावक्र:—तें कांहींका असेना. अतःपर यांच्या भानगर्डीत पडायचं नाही, इतकंच नव्हे तर यांच्या संगतीला देखील रहायचं नाहीं असा मीं निश्चय केला आहे. नाहीतर एडक्याच्या टकरांत सांपडलेल्या तांब्याच्या तुकड्याप्रमाणं फुकटफाकट दामटी वळायची.

सरला:—हो, हो ! तें बरोबरच आहे. आतां या राजाज्ञेमुळं पूर्वीसारखं इथं खादीला मिळायचं नाही अशी भीति पडली वाटतं ? पण इथंच राहिलां तर कांहीं निभाव लागेल. नाहीतर या वनांत आतां उपाशी मरायचीच पाळी येणार !

अष्टावक्र:—काय म्हटलंस ? उपाशी मरायची पाळी येणार ? अग हो,

तुला सांगायचंच विसरलों होतो. मी आतां तो पूर्वीचा नव्हे समजलीस ? अंगराज कर्ण मला ओळखतात ! शकुनी मामा माझ्याशी खलबत करतात ! दुर्योधनमहाराज मला महाब्राह्मण म्हणतात !! काय समजलीस ! मग मला उपाशी मरायची पाळी कां म्हणून ? पांडव या वनांत आल्यापासून त्यांनीं इथं काय काय केलं, आणि आतां दुर्योधनमहाराजांचा मुक्काम या वनांत असेपर्यंत इथं नित्य काय चालतं या बातम्या कळविण्याच्या मोठ्या हुद्याच्या नाजूक जागेवर माझी नेमणूक झाली आहे ! काय समजलीस ? मग मला उपाशी मरायची पाळी कां म्हणून ?

सरलाः—अस्सं अस्सं ! आपण याच उद्योगांत होतां म्हणायचे ? आम्हीच सारीं खुळ्यासारखीं आपली काळजी करीत होतो. हातून कांहीं योग याग घडलं नाहीं तर सजनांच्या संगतींत सद्धर्मानं काळ तरी काढायचा होता. आतांपर्यंत पांडवांच्या इथं खाऊन त्यांच्याशीं असा निमक-हरामपणा करायचा नव्हता. यांच्या सहवासाला राहून तुम्हांला अशी दुर्बुद्धि तरी कशी होते देवाला ठाऊक ! असली नीच सेवा करून पंच-पक्कानं खाण्यापेक्षां इथं यज्ञांतला नुसता चरु मिळाला तरी किती चांगला बरें !

अष्टावक्रः—अग, पांडवांच्या इथं आतां कुठला यज्ञ आणि कुठला चरु घेऊन बसलीस ? बाकीच्या वनवासी लोकांचीं धर्मकृत्यं तरी सुरळीत चाललीं म्हणजे मिळविली. 'पांडवांच्या सहवासानं सारेच उन्मत्त बनले आहेत. खोड मोडतो गुलामांची' असं दुर्योधनमहाराज म्हणत होते.

सरलाः—तरीच बरं ! मघांशी सारे ऋषिजन धर्मराजाकडं येऊन या दुर्योधनाच्या जाचाबद्दल गान्हाणं सांगत बसले होते !

अष्टावक्रः—बरं मग, त्यावर धर्मराज काय म्हणाले ?

सरलाः—दुसरं काय म्हणणार ! शांतिब्रह्माचा सागरच तो ! राजा सुयोधन समंजस आहे. राजा या नात्यानं तो इथं आला आहे. तेव्हां त्याच्या मर्जाप्रमाणं आपण दोन दिवस वागलं पाहिजे. अशा चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून त्यांनीं ऋषींना निरोप दिला.

अष्टावक्रः—मी दुर्योधन महाराजांकडे गेल्यावर इथं काय चालतं तें तुझ्याकडून समजून घ्यावं असं शकुनी मामा म्हणाले तें अगदीं बरोबर !

आतां ही ऋषिजनांची बातमी तूं कशी छान सांगितलीस ! फारच छान !
-मला अशी मदत केलीस म्हणजे दुर्योधन महाराज हस्तिनापुराला जातांना
आम्हांला बरोबर नेणार आहेत ! तिथं आपला काय बडेजाव होईल !
-मग या दाढीला फाटा देऊन पुनः मी पांढरपेशा होणार ! काय समजलीस ?

सरलाः—समजलें बरं ! सारं समजलें ! मीच खुळ्यासारखी बडबडलें.
लहानपणीं विद्या केली नाही म्हणजे मोठेपणाकरितां असलीं हलकीं कामं
करावीं लागतात. समजलं ?

अष्टावक्रः—वा ! फार चांगलं वर्णन सुरू आहे ! म्हणे लहानपणीं विद्या
केली नाही नाही. नाही केली विद्या. अग मी जर पंडित झालों असतों तर
त्रिभुवनांतही तुझ्या बापाला जांवई मिळाला नसता. मी अगदीं ठोंब्या
आहें. परंतु नवरात्रायकोचा जोडा कसा छान शोभतो असं तरी लोक
म्हणतात कीं नाही ? आणि आतां मला काय कमी ?

सरलाः—खबरदार ! एक अक्षरदेखील बोलूं नका. आतां असा
चावटपणा करून भागायचं नाही. अशा लोभाला भाळणारी मी नव्हे.
जळ्ळा तुमचा तो मोठेपणा आणि असलीं नीच कृत्यं ! पण हें बरं नव्हे.
अजून नीट विचार करा. झाल्या गोष्टी धर्मराजांना सांगून त्यांच्या पायांवर
लोळण घ्या. तो भोळा शंकर तुम्हांला खास क्षमा करील. कां ? माझं
बोलणं पटत नाही वाटतं ? नाहीच पटायचं अशानं. थांबा, अरशी जातें
आणि देवी द्रौपदीला सारं सांगून तुमचीच खोड मोडायला लावतें.

[जाते.

अष्टावक्रः—अग ए, थोडी थांब. माझं जरा ऐकून तरी घे. छेः ! गेलीच
ही फणफणत ! (जाते) (हंसून) अगदींच अजागळ ! पण हेंही एकतन्हेनं
बरंच झालं. कारण या वेडीला माझं वर्म कळलं असतं तर नवऱ्याचा
बडेजाव म्हणून ही हकीगत हिनं वनभर केली असती आणि या दुष्टांचे
काय बेत आहेत ते समजण्याची अनायासें प्राप्त झालेली संधि वायां गेली
असती. आतां ही कांहीं बडबडत सुटली तरी तें माझ्या पथ्यावरच पडेल.
चला तर, आतांपर्यंत झालेली हकीगत धनंजयाचे कानांवर घालून 'पुढं'
काय करायचं तें ठरवूं.

[जातो.

प्रवेश पांचवा

[स्थळः—पांडवांचा आश्रम. धर्म, अर्जुन व द्रौपदी वसलीं आहेत.]

द्रौपदीः—महाराज, मग काय ठरला आपला विचार? या जुलमी राजाशेला मान तुकावून होईल तें मुकाट्यानं सोसायचं कीं आपण कोण हें ध्यानांत घेऊन या दडपशाहीचा प्रतिकार करायचा? महाराज, आपण असे उदासीन कां होतां? या अरेरावीच्या हुकुमामुळें साऱ्या वनवासी जनांना किती पीडा होणार आहे ही कल्पना आपल्या क्षात्रतेजाला जागं करीत नाही का?

पद. (चाल—धनियाधन धन०)

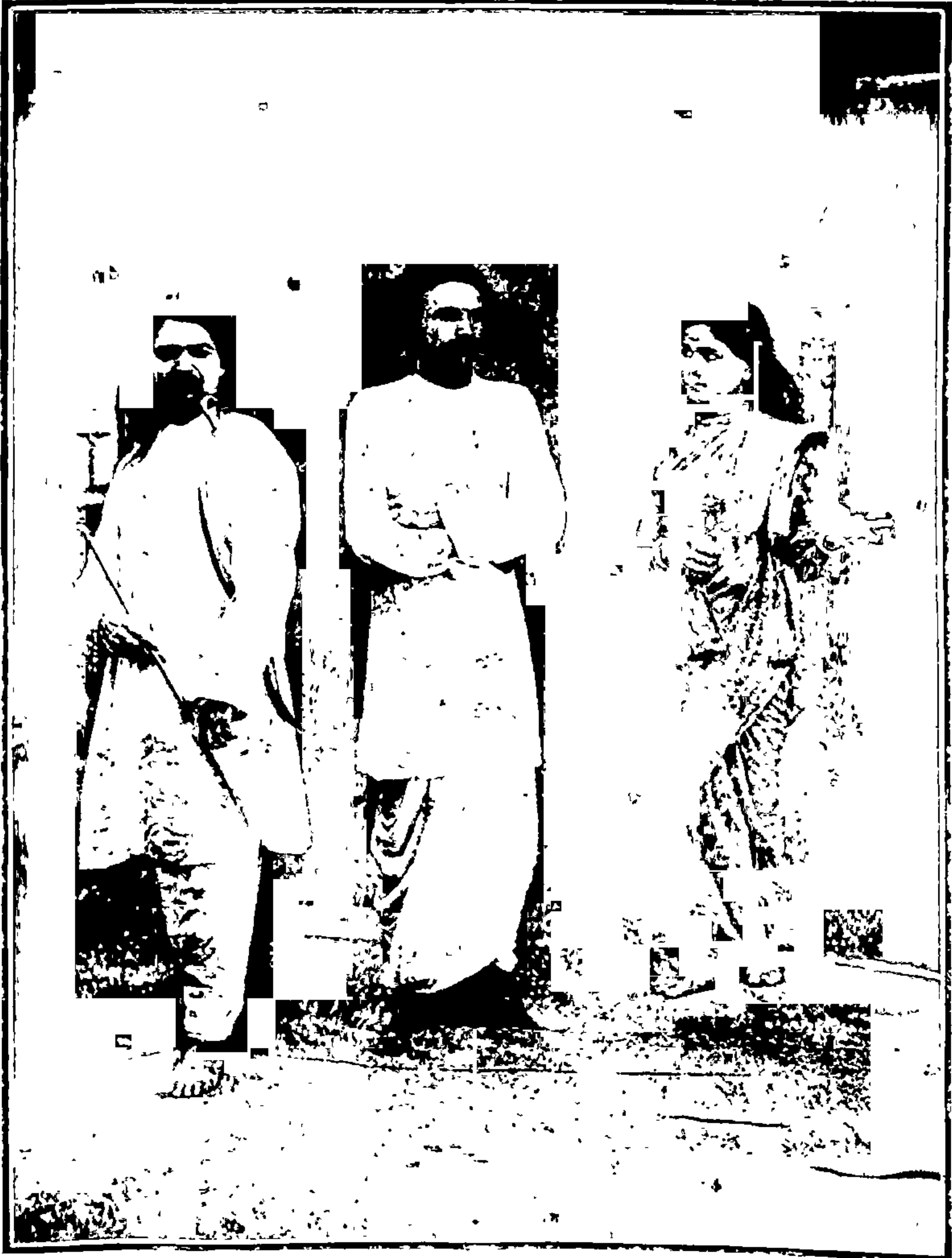
कशिही भुलवित शांति मनाला । कळीं या नरवीरा ॥ ध्रु० ॥
वनचर होती मत्त जरि वनीं । तो वनराज । शांति
त्यजोनी । दावित उज्ज्वल आत्मवला ॥ १ ॥

अर्जुनः—क्षात्रवृत्तीचा अवलंब करून स्पष्टपणानं प्रतिकार करायचं तें सोडून दादा आपण असे स्तब्ध कां?

धर्मः—अर्जुनां, द्रौपदी, असं विकारवश होणं बरोबर नाही. आज ती मुनिजनांचीं भाषणं ऐकून माझ्या चित्तांतही थोडी चलाखिवल सुरू झाली होती. परंतु अविचाराला बळी पडून कांहींही करणं बरं नव्हे असं पूर्ण विचाराअंतीं मीं ठरविलें आहे.

अर्जुनः—दादा, दुर्योधनानं आमच्याबरोबर कावेवाजपणानं दुष्मन-गिरी सुरू केली आहे हें पाहूनदेखील आपली शांतवृत्ति दळत नाही काय? राजा दुर्योधन ज्या क्षात्रवंशांत जन्माला आला आहे त्याच वंशांत आम्हीही जन्मलों आहों. त्याच्या शरीरांत जें रक्त खेळत आहे तेंच रक्त आमच्याही शरीरांत खेळत आहे. असं असून त्यानं अरेरावीनं चालविलेला अपमान आम्हां निमुटपणें सहन करावा काय?

धर्मः—अर्जुना, कांहीं झालं तरी सुयोधन आज आमचा राजा आहे. आणि पित्याच्या आज्ञेप्रमाणं राजाज्ञा ही शिरसा बंद्यच मानली पाहिजे. राजा सुयोधन या वनांत आला हें ऐकून आम्हांला आनंदच वाटला

द्रौपदी:—महाराज, आपण असे उदासीन कां होतां ?

[पृष्ठ १६.

पाहिजे. आपण सर्वांनी योग्य गौरवानं त्याचा सत्कारच केला पाहिजे. मग त्याच्या सुखाकरितां आपणाला चार दिवस थोडा प्रास सोसावा लागला तरी हरकत नाही ! म्हणून म्हणतो, मानापमानाच्या नसत्या कल्पनेला बळी पडून चित्ताची समता यत्किंचितही ढळू देऊं नका.

द्रौपदी:—महाराज, दुर्योधनाच्या खऱ्या स्वरूपाची अद्याप आपल्याला ओळखच झाली नाही असं म्हणावं लागतं. ते या वनांत कांहीं साहजिक आलेले नाहींत. खास त्यांच्या मनांत कांहीं डाव असावा. म्हणून म्हणतं महाराज, हें सापाचं पोर जागच्या जागीच ठेंचून टाकलं नाही तर संधि साधून दंड केल्याशिवाय कधीही राहायचं नाही.

धर्म:—सद्दीच्या जोरावर अनन्वित कृत्यं करणाऱ्यांचं पारिपत्य देखील अवेळीं करणं चुकीचं आहे. त्यांच्या पापाचं माप पूर्णपणे भरावंच लागतं. शिवाय मी म्हणतो आज आपणावर असा प्रसंग तरी काय गुजरला आहे ?

अर्जुन:—प्रसंग काय गुजरला आहे ? दादा, अद्यापि तुमच्या चित्तांत प्रकाशच पडत नाही काय ? धर्माचरण करून काल कंठणारे आम्ही आणि हे मुनिजन यांच्या मार्गांत यांनीं विघ्नं कां आणावीत ? धर्मकृत्या-साठीं फुलं तोडतांना, पुष्करणींत स्नान करतांना किंवा वनांत मृगया करतांना या दुर्योधनाच्या अपमानकारक हुकुमांनीं आम्हांला कां दुखवावं ? राजाज्ञा झाली तरी तिला कांहीं मर्यादाही आहेच ! प्रजाजनांचं पालनपोषण करायचं तें वाजूलाच राहिलं. उलट सर्वांना उपार्शी मारण्याचा जुलमी हुकूम ! हा हुकूम आम्ही कां मानावा ? शिवाय हें द्वैतवन कांहीं त्याच्या खास मालकीचं नव्हे, राजाची सत्ता त्याच्या प्रदेशापुरती. अभिषिक्त राजांच्या योग्यतेचे आपणही आहो, असा सात्त्विक अहंकार बाळगणाऱ्या तपस्वी जनांच्या कर्तृत्वाला अवसर मिळावा म्हणून परमेश्वरानं अशीं विस्तीर्ण वनं निर्माण केलीं आहेत. हिंस्र पशूंच्या बेलगामी वर्तनाला आळा घालणं या ठिकाणीं जसं शक्य नाही तसंच तपश्चर्या करून कालक्रमण करणाऱ्या वनवासी जनांच्या अंतःकरणावर ताबा चालविणें अशक्य आहे.

द्रौपदी:—म्हणून म्हणतं महाराज, यांच्या जुलमी आज्ञा इथं मानल्या नाहींत तर त्यांत कांहीं वावगं होणार नाही. वनवासी जनांचं सुख अवर्णनीय आहे.

पद. (चाल-ही कां मान्यता०)

राहे शांतता अनुदिनि वनिं किति नयेचि वदतां ॥ ध्रु० ॥
देई सुख मना प्रेमभावना । भेदभाव लव दिसति न
वनांत ॥ १ ॥

अर्जुनः—दादा, आम्ही शक्तींत अगर पराक्रमांत कोणत्या गोष्टींत
कमी आहो म्हणून यांनी आमच्यावर अशी सत्ता गाजवावी? जुलमाचा
प्रतिकार करण्याचं सामर्थ्य ज्यांच्या मनगटांत नसेल त्यांनी खुशाल ताबे-
दारी पतकरावी. कौरवांचा निमिषार्थांत पराभव करण्याचं सामर्थ्य या
माझ्या वाहूंत असतां दादा तुम्ही असे कां कचरतां? अक्षकीडेच्या
प्रसंगी यांनी केलेला अपमान धुवून काढण्याची कशी नामी संधि आली
आहे! दादा—

पद. (चाल-वृकगृहिं जणुं०)

खलबल-मद हरिन सत्वरिं । भुजबलानें आज्ञा तुमची
हो जरी ॥ ध्रु० ॥ प्रखर मम शरें जर्जर करुनी । बद्ध
करिन कुरुनृप समरांगणिं । लोळवीन त्या तुमच्या चरणीं ।
सत्यचि जाणा वैखरी ॥ १ ॥

धर्मः—अर्जुना, तुझा विजयशाली वाहु तसं करायला समर्थ आहे
याबद्दल मला संशय वाटत नाही. आणि या तुमच्या कर्तव्यगारीवर
विश्वासूनच पांचालीचे क्लेश कायमचे दूर करायची माझी उमेद
आहे. केवळ पराक्रमाच्या जोरावर काल अनुकूल करून घेतां येतो
म्हणून आपली नीति सोडणं कुणालाही श्रेयस्कर नाही. योग्य मार्गानं
पुनः आपली सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत सामान्य जनाप्रमाणं आम्ही
आपले दिवस कंटून राजाशेला मान ही तुकवलीच पाहिजे. पांचाली, केवळ
शरीरमुखाकडं लक्ष देऊन पुरातन ऋषींनीं आंखून दिलेला पुण्यमार्ग
सोडतां कामा नये. राजाची सत्ता सर्वत्र अबाधितच असते. परंतु या
तार्विक वाटाघाटींत शिरण्याचं तूर्त आम्हांला प्रयोजन नाही. म्हणून
म्हणतो कांहीं झालं तरी सुयोधन आज आपला राजा आहे. तो या वनांत

आला असतां पूर्वींचं वैर साधून सूड उगवण्याची गोष्ट तर वाजूलाच राहूं दे! उलट त्याचं योग्य आदरातिथ्य करून त्याचा काल या वनांत सुखाचा आणि कीर्तीचा जाईल अशीच वागणूक आपण ठेविली पाहिजे अशी माझी तुम्हांला आज्ञा आहे. अर्जुना, उदईक तूं स्वतः सुयोधनाकडे जाऊन त्याला एकवार आमच्या आश्रमांत येण्यावद्दल विनंति कर. चित्तांत विकल्प आणूं नको. जा, आपल्या नित्य व्यवसायाला लाग. (अर्जुन जातो.) पांचाली, देवता आणि मुनिजनांच्या पूजेची तयारी कर. कुठल्याही कारणामुळे आपल्या धार्मिक कृत्याला व्यत्यय येतां उपयोगी नाही. जा, राजाज्ञेप्रमाणं आजपासून आपल्या आश्रमाच्या आवारांतीलच फलं-पुष्पं काढायार्ची हें मात्र ध्यानांत असूंदे. जा. (द्रौपदी जाते.) परमेश्वरा, पांचालीच्या आणि भावांच्या तिरस्काराला पात्र झालेल्या या धर्मावर तुझी कृपादृष्टि असूंदे. मनांत भलभलते विकार प्रदीप्त होऊन माझे वंधु आणि पांचाली कावरींब्रावरीं होतात. त्यांना क्षमा कर. त्यांच्या चित्तांतील क्षोभ मला समजत कां नाही? पण माझा नाइलाज आहे. विकाराला आवरून धरून त्याचें पाऊल अनीतीच्या मार्गांत पडणार नाही अशी खबरदारी मला घेतलीच पाहिजे, आज त्यांना माझी वागणूक अन्यायाची, मूर्खपणाची किंवा नामर्दपणाची वाटली तरी हें माझं वर्तन अखेर सर्वांच्या कल्याणाला आणि कीर्तीला कारणीभूत झाल्याखेरीज खचित राहणार नाही. प्रसंग थोडा कठिण दिसतो खरा, परंतु यांतूनही पार पाडणं भक्तवत्सला गोपालकृष्णा तुझ्याकडेच आहे.

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

[स्थळः—पांडवांचा आश्रम. एका बाजूने अष्टावक्र व दुसऱ्या बाजूने सरला प्रवेश करतात.]

सरलाः—कां, आलां का फिरून निलाजरेपणानं तोंड दाखवायला ? तुम्ही दुर्योधनाला फितूर आहां असं देवी द्रौपदीनं किती सांगितलं तरी घर्मराज आपला त्याकडे कानाडोळाच करतात, त्याचं हें सारं फळ ! या वेळीं भीमसेन इथं असते तर तुमची चांगली खोड मोडायला लाविली असती !

अष्टावक्रः—मोठी दाखविते आहे भीति मला भीमसेनांची ! म्हणे खोड मोडायला लाविली असती ! सध्यां एक भीमसेन तीर्थयात्रेला गेले आहेत. कवूल आहे. पण कायग दुःशासनानं भरसभेंत द्रौपदीची तशी विटंबना केली त्या वेळीं हे राजश्री तिथं हजर नव्हते का ? मग त्यांनीं तिथं काय पराक्रम गाजविला ? कां असं तोंड वाईट करून गप्प कां राहिलीस ?

सरलाः—घर्मराजांच्या अमर्याद शांतपणामुळं सर्वांनाच गप्प बसावं लागतं ! उपाय नाही. देवानं यांच्या अंगांत अभिमान मुळींच कसा घातला नाही कोण जाणे ! नाहीतर देवी द्रौपदी घायको असून देखील किती धीराची !

अष्टावक्रः—अग कसली धीरांची नी कसलं काय ! प्रसंग आला म्हणजे सारं लटपटतं. फुरसदीच्या वेळीं रिकामी बडबड करावी वाटेल तेवढी !

सरलाः—रिकामी बडबड करून प्रसंग आला म्हणजे घाबरणारी नव्हे वरं देवी ! चांगलं तुमच्या अनुभवाला नाही कां आलं ?

अष्टावक्रः—हं, सांगा असं काय शतकृत्यं केलं तें तरी ?

सरलाः—काय केलं ? काल संध्याकाळीं तुमच्या भानुमती राणी-साहेब आपल्या सख्यांसह फिरत फिरत धामच्या आश्रमाजवळ आल्या. आणि देवी द्रौपदी काढीत होती त्या वेळींचीं फुलं काढा म्हणून डौलानं करूं लागल्या कीं हुकूम आपल्या दासींना !

अष्टावक्रः—मग काय झालं ?

सरलाः—काय व्हायचं ! देवीनं खडखडीत जाव दिला. हीं फुलं मी नाहीं काढूं घायची म्हणून ! झालं. अपमान झाला म्हणून राणीसाहेब काय जळफळल्या, धडपडल्या पण उपयोग काय ? देवीनं फुलं नाहींच काढूं दिलीं. मग गेल्या तशाच तडफडत.

अष्टावक्रः—अग दीडशहाणे, त्या खडखडीत जबाबाचा परिणाम काय होईल हें नाहीं आलं तुझ्या ध्यानांत, म्हणून अशी वढाई मारतेस. पण काय म त्या वेळीं तूंही होतीस का तिथं ?

सरलाः—हो. होतें मी, मग काय म्हणणें ? असल्या धमकावणीला मी नाहीं हो भ्यायची. काय परिणाम होईल ?

अष्टावक्रः—परिणाम काय होईल तें लवकरच कळेल. आपण कोण काय हें लक्षांत न आणतां प्रत्यक्ष महाराणीसाहेबांचा अपमान ! राजाशे-
चा भंग ! काय हा उन्मत्तपणा ?

सरलाः—उन्मत्तपणा अधिकाराच्या सहवासालाच असतो. देवीनं स्वतः पाणी घालून वाढविलेल्या आपल्या आश्रमांतील वेळींचीं फुलं पूजे-
करितां काढलीं तर राजाशेचा भंग झाला का ? यांना फुलं हवीं होतीं तर सारं वन काय ओसं पडलं होतं ? इथं कशाला आल्या होत्या ?

अष्टावक्रः—बस, बस ! पुरें कर ! लागली जीभ लांब करून बोलायला ! महाराणीसाहेब म्हणजे तुम्ही काय समजलां ? त्यांना मानापमान कांहीं नाहींच का ? महाराणीसाहेबांच्या कोपामुळं काय झालं आहे माहीत नाहीं ?

सरलाः—अग बाई, भ्यालें कीं मी अमदीं ! काय झालं आहे ?

अष्टावक्रः—अग वेअकले, महाराणीसाहेबांनीं रागानं फणफणून सारं आकाशपाताळ एक करून सोडलं. काय झालं म्हणून महाराजांनीं जेव्हां परोपरीनं आर्जवं करून विचारलं तेव्हां “द्रौपदीनं आपला अपमान केला. तिला शासन झाल्याखेरीज मी अन्नपाणी देखील घेणार नाहीं.” असं त्यांनीं साफ सांगितलं. झालं. मग काय विचारतेस ? “तुझा हट्ट पुरविण्याकरितां द्रौपदीला तुझी दासी म्हणून सेवा करायला लावीन तरच नांवाचा दुर्योधन.” अशी महाराजांनीं प्रतिशा केली. तेव्हां कुठं बाई-

साहेबांचा राग शांत झाला. आणि लागलीच सर्वांसमक्ष मीही प्रतिज्ञा केली की द्रौपदीबरोबर तुलाही—

सरला:—देवीबद्दल असले अभद्र शब्द उच्चारतांना तुमची वाचा बंद कशी होत नाही ? थांबा, तुम्ही फारच असर्याद होऊं लागला. पार्थ-राजांकडून तुम्हांलाच आधी शासन करायला लावतें. [जाते.]

अष्टावक्र:—(हंसून) अगदीच अजागळ ! धनंजयांना माझं वर्म माहीत आहे हें या वेडीला कायठाऊक ? (दीर्घश्वास सोडून) पण काय न्याय आहे पहा ! सत्तेपुढं शहाणपणा चालत नाही ! शेवटीं या थराला गोष्टी याव्या आँ ! परंतु असं झाल्याशिवाय दुष्टाचं पारिपत्य तरी कसं व्हावं ? काय परिणाम होणार कळत नाही. [जातो.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ:—द्वैतवन. अर्जुन व कोतवाल उभे आहेत. एक वाघ व एक रानडुकर मरून पडले आहेत.]

अर्जुन:—जा. तुझ्या राजाला सांग मी तुझी आशा कस्पटाप्रमाणं लेखतां. आजपर्यंत राजा धर्माच्या क्षमाशीलतेच्या जोरावर आमची मानखंडना करण्याचा तुझा प्रयत्न सफल झाला. परंतु आतां मात्र पांडवांचा उपमर्द हा अर्जुन बिलकुल सहन करणार नाही.

कोतवाल:—महाराज, मी हुकमाचा ताबेदार. या मानापमानाच्या भानगडी मला काय समजणार ? तथापि इतकीच विनंति आहे की, दुर्योधन-महाराजांचे हुकूम अन्यायाचे, जुलमाचे कसेही असले तरी काळाकडं नजर देऊन आपणच थोडं मिटतं व्यावं हें चरं नव्हे का ?

अर्जुन:—वस्स ! पुरे कर तुझी बडबड. या अर्जुनाच्या अंतःकरणांत असल्या वायकी मनोवृत्तींना थारा मिळत नसतो हें समजण्याची अक्कल तुला असती तर असले शब्द उच्चारण्याचं घाडस तूं कधीच केलं नसतंस. काळाच्या प्रवाहाला मान वांकवून भ्याडांनीं स्वस्थ रहावं ! या अर्जुनाला 'काळ' म्हणून कांहीं आहे याचीच मुळीं जाणीव नाही. जा, तुला तुझ्या प्राणाची पर्वा असेल तर हथून एकदम चालता हो आणि तुझ्या

दुर्योधनाच्या अंतःकरणांतील क्रोध शतगुणित होईल अशाच रीतीनं त्याला माझा निरोप सांग. जा. (कोतवाल जातो.) धर्म, न्याय, नीति, सर्व पायांखालीं तुडवून केवळ आम्हांला त्रास देण्याच्या हेतूनं हा दुर्योधन जुलमी हुकूम फर्मावतो काय, आणि त्याला आमचे अजात-शत्रु धर्म-राज मान तुकवितात काय! साराच चमत्कार! पण करणार काय! अंतः-करणांत उत्पन्न होणारा क्षोभ जागच्या जागीच दावून टाकावा लागतो. दुर्योधन आम्हांला समजतों तरी कोण? पण त्याला तरी दोष कां द्यावा? आम्ही कोण, आमचा दर्जा काय, या गोष्टी आम्ही स्वतःच विसरूं लागलों आहों याची आठवणदेखील आम्हांला दुसऱ्यांनीं करून द्यावी लागते. मग वोलून चालून जे आमचा नाश करायला प्रवृत्त झाले आहेत ते संधि सांपडेल तेव्हां वर्मावर घाव घालायला कां कमी करताल! आज आम्हीं मृगया केल्यावद्दल दुर्योधन जाब विचारणार आणि उद्यां आम्हीं दर घटकेला अमुकच श्वासोच्छ्वास सोडावे असाही तो निर्वेध घालणार! काय करूं! कालच्या त्या भानुमतीच्या प्रकाराची आठवण झाली म्हणजे अंगाचा कसा--(पाहून) ही पहा पांचालीच इकडं येत आहे. काय हिची योग्यता आणि काय ही अवस्था! दुर्दैवा, धिक्कार असो तुझ्या चरित्राला!

पद. (भूप-त्रिपूर्वा)

अनुचित तव लीला स्वैरगति । पाहुनि व्याकुल मानस
होई तेवी मूढ मति ॥ध्रु०॥ योग्य असुनि राज्ञीपदाला ।
भोगित वनवासाला । धाय मोकली दीन वदन हें ।
क्षोभवि हृदय किती ॥ १ ॥

(द्रौपदी प्रवेश करते.) ये; पांचाली, अशी इकडे ये. तूं अशी दुःखीकष्टी कां, म्हणून तरी कोणच्या तोंडानं विचारूं ?

द्रौपदी:—कोण, महाराज, मी आणि दुःखीकष्टी ? छे ! असं कसं होईल ! आपल्या पराक्रमाच्या तेजानं देवेंद्रालाच काय, पण प्रत्यक्ष महा-देवालाही दिपविणारे माझे पति—मी दुःखीकष्टी कशी असेन ? पण महाराज, काय सांगूं ! माझं नशीबच असं कांहीं खडतर आहे कीं, माझं दुःख पाहूनदेखील माझ्या पतींना माझी करुणा येईनाशी झाली आहे.

अर्जुनः—होय, द्रौपदी, तूं म्हणतेस तें खरं आहे. आम्हां अभाग्याच्या बरोबर तूं आजन्म दुःखांत दिवस कंठावेस असं विधात्यानं तुझ्या ललाटीं लिहून ठेवल्यानं तुझे अनेक सद्गुण मातीमोल होऊन तुझ्या कृपाकटाक्षाला देखील अपात्र अशा नीचांचीं उद्दाम भाषणं निमुटपणें ऐकून घेण्याचं तुझ्या नशिबीं आलं आहे. द्रौपदी, तुझ्या स्वयंवराच्या वेळीं मत्स्यवेध करण्याच्या कामीं माझी धनुर्विद्या यशस्वी झाली नसती तर फार बरं झालं असतं. असाही विचार माझ्या मनांत आल्याशिवाय राहात नाही. एकाद्या राजाधिराजाची पट्टराणी होऊन तूं आज आनंदानं वैभवांत दिवस घालविले असतेस. हाय, हाय ! द्रौपदी—

द्रौपदीः—नाहीं महाराज, माझ्या म्हणण्याचा आशय तसा नाही. आपल्या धनुर्विद्येच्या जोरावर त्रिभुवन पादाक्रांत करणाऱ्या क्षत्रियवीरांची अर्धांगी होण्याचं भाग्य मला लाभलं याबद्दल मी स्वतःला धन्य समजतें. महाराज, आपल्या प्रेमापुढं मला या हालअपेष्टांचं कांहींच वाटत नाही. पण ऐन संकटकालीं देखील आपण आपल्याला भूषणस्पद असलेलं शत्रुतेज प्रकट करीत नाही याबद्दल खेद होतो. दुर्योधनानं सध्यां या वनांत काय गोंधळ सुरू केला आहे हें आपण जाणतच आहां. दासानु-दासालाही जे हुकूम समंजस घनी करणार नाहीं असे अपमानकारक हुकूम दुर्योधन करतो आणि ते तुम्ही निमूटपणें ऐकून घेतां ही गोष्ट आपल्यासारख्या वीरशिरोमणींना शोभते ना ? आपण क्षात्रधर्म विसरून शत्रूची अशीच गय केली तर कधींकाळीं दुर्योधनाच्या रक्तानं माखलेल्या आपल्या हातांनीं माझी वेणी घालण्याची भीमसेनांची प्रतिज्ञा तडीला जाते कीं नाहीं याचीच मला शंका येते. महाराज, क्षत्रियांचा धर्म क्षत्रियच विसरूं लागले तर मूर्तिमंत पापाचरण या भूतलावर खास वावरूं लागणार.

पद. (चाल—अय खालिके०)

अवहेलना स्वधर्मा । घडवी अनर्थ नाना । त्यजितां
स्वकर्म लाभे । सुखकीर्ति काय कोणा ॥ध्रु०॥ जरि
वरुनि आळसाला । विश्रांति निज रथाला । रवि देइ
त्या क्षणाला । हो प्रलय घोर जाणा ॥ १ ॥

अर्जुनः—पुरें कर. द्रौपदी, तुझा एक एक शब्द माझ्या अंतःकरणाला कसा पीळ पाडीत आहे. तुला इतकं निराश व्हायचं कांहीं कारण नाही. तसाच प्रसंग आला तर घर्मराजांची आज्ञा देखील वाजूला ठेवून मी या दुष्ट दुर्योधनादिकांच्या मुसक्या बांधून त्यांना तुझे दास म्हणून तुझ्या पायांवर लोटांगण घ्यावयाला लावीन.

द्रौपदीः—तसा प्रसंग म्हणजे तरी कसा ? आपल्या जुलमी हुकमानं आपल्या बरोबरीच्या सिंहासनाच्या मालकांचा पाणउतारा तर यांनीं सारखा चालविलाच आहे. आतां आणखी कोणती अप्रतिष्ठा व्हायची राहिली आहे ? महाराज मोठमोठे धर्मवेत्ते या कौरवांच्या दरवारी असतां यांनीं सुरु केलेला हा सावळागोंधळ कोणाच कसा बंद करूं शकत नाहीं याचंच मला फार आश्चर्य वाटतं ?

अर्जुनः—द्रौपदी, तूं म्हणतेस त्याप्रमाणं आश्चर्य तर खरंच. परंतु आश्चर्य तरी कसलं ? भर सभेंत दुःशासनानं तुझी विटंबना केल्याचा देखावा ज्यांच्या नेत्रांनीं खुशाल पाहिला, या अधर्मांचीं अभद्र भाषणं ज्यांच्या कानांनीं बिनतक्रार ऐकलीं, यांच्या असंख्य उर्मट लीला जे निमुटपणें सहन करतात, त्या महानुभावांनीं—भीष्म द्रोणांनीं—या पोरखेळा-पुढं हात टेकले असल्यास नवल तें काय ? द्रौपदी, दुर्योधनादिक आमचे शत्रु हरप्रयत्नानं आम्हांला गांजण्याचा यत्न करणारच; परंतु आम्हां सर्वांची अप्रतिष्ठा आमचे दादा मुकाट्यानं सहन करतात याला काय म्हणावं ? त्यांच्या अंतःकरणांतील क्षात्रतेजाची ज्योत अगदीं निस्तेज झाली का आमच्या पराक्रमाबद्दल त्यांच्या मनांत शंका उत्पन्न झाली ? खरोखर—

पद. (केदार—एकताल)

कोणत्या विधीनें नकळें घडविलें । दुर्बल मन हें असलें

॥ध्रु०॥ विसरुनिया क्षात्रवृत्ति । स्वाभिमान कुलकीर्ति ।

उपमर्दक दुर्जनकृति । सहन करीत शांतपणें ॥ १ ॥

द्रौपदी, दादांच्या कालच्या आज्ञेला मान द्यावा म्हणून मी दुर्योधनाच्या शिविराकडं निघालों होतो तोंच राजाशेचं उलंघन करणाऱ्या माझ्या कृत्याचा जाब विचारायला म्हणून एक वनरक्षक आला होता !

द्रौपदी:—म्हणजे ? हें काय आणखी ?

अर्जुन:—द्रौपदी, दुसरं काय ? स्वतःच्या मौजेकरितांच नव्हे तर जाणूनबुजून वनवासी जनांच्या निवासस्थानांचा—प्रसंगी प्राणांचाही—विध्वंस व्हावा म्हणून यांनी उठविलेल्या या हिंस्र श्वापदांचा मी संहार केला आणि थामुळं म्हणे राजाशेचा भंग झाला ! काय ही राजनीति !

द्रौपदी:—मग महाराज, काय तो एकदां या गोष्टीचा निकालच लावून टाकलेला बरा नव्हे का ? राजरोस प्रतिकार तरी करावा नाही तर होईल तें मुकाट्यान सहन तरी करावं. हा घरसोडीचा मार्ग मला अगदी पसंत नाही. गुलाम बनून दुर्योधनाच्या लाथा जन्मभर खात वसण्याचा मार्ग तुम्हां वीरांना मोकळा—

अर्जुन:—द्रौपदी, असे निराशेचे उद्गार कां काढतेस ? नको अशी हताश होऊ !

द्रौपदी:—महाराज, हताश होऊं नको तर करू तरी काय ? कालचा मानुमतीचा प्रकार आपण ऐकलाच आहे आणि आजचा हा प्रत्यक्ष बडला आहे. असं असून अद्यापि आपलं धोरण निश्चित होत नाही या माझ्या दुर्दैवाला म्हणू तरी काय ? आपण वनवासांत असलों तरी कांहीं आतां शूतांत जिकलेले या दुष्टांचे दास नाहीं हें आपल्या लक्षांत आहेना ? मग आपण असे स्वस्थ का ?

अर्जुन:—पुरे, द्रौपदी, तुझं भाषण पुरे कर. या सर्व प्रकारामुळं माझ्या चित्तांत कशी खळबळ उडाली आहे ती बोलून दाखवितां येत नाही. आतां याबद्दल काय करायचं तें मी पक्कं ठरविलंही आहे.

द्रौपदी:—मग, काय ठरलं आहे तें अमलांत आणायला विलंब तरी कां ? धर्मराजांची आज्ञा घेतल्याशिवाय कांहीं करतां येत नाही हेंच ना आपलं म्हणणं ?

अर्जुन:—होय. द्रौपदी, तीच अडचण माझ्या मार्गांत आहे. एक-वार दादांची संमति मिळू दे, या अर्जुनाचे वीर्यशाली बाहु काय पराक्रम करतात तें तुला दिसून येईल.

द्रौपदी:—कधी काळीं आपल्या वडील बंधूंची आज्ञा मिळेल तेव्हां खरी !

अर्जुनः—द्रौपदी, असे निराशेचे उद्धार कां काढतेस ?

[पृष्ठ २६.

पण तोंपर्यंत तरी आपण स्वस्थच बसणार म्हणायचे ? महाराज, कृपा करा आणि या दीन दासीची एवढी विनवणी ऐकाच.

अर्जुनः—द्रौपदी, तुला इतकी विनवणी करण्याचं कांहीं कारण नाही. या प्रश्नाचा काय तो एकदां सोक्षमोक्षच लावून टाका असं मी आतां दादांता स्पष्टपणानं ब्रजावणार आहे. त्यांची आज्ञा मिळाली तर ठीकच; नाही तर मी माझ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर या जुलमाबद्दल दुर्योधनाचा उगडपणानं सूड घेणार. चल, पांचाली चल. धर्मराजाकडं जाऊं. माझी निर्वाणीची विनंति आणि तुझी अभिमानी निश्चयी मुद्रा धर्मराजांच्या हृदयाला पाझर फोडते कीं नाहीं हें तरी मला समजूं दे.

द्रौपदीः—जगदीशा, या वेळीं आम्हांला अपमानसागरांतून तारणारा, क्षमाशील धर्मराजांच्या कोमल अंतःकरणांत स्वाभिमानाची—शत्रूचा सूड उगवायची—बुद्धि उत्पन्न करणारा एक तूच ! तुझी कृपा झाली असतां काय होणार नाही ?

पद. (भूप—झपताल)

देवा कृपाचि तव । नटवी जगाला ॥ ध्रु० ॥ पंगुही
गिरिराज । उल्लंघितो सहज । मूक मधु गानिं तुज ।
स्तवितो दयाळा ॥ १ ॥

प्रवेश तिसरा

[स्थळः—द्वैतवन. शांडिल्य आणि मैत्रेय प्रवेश करतात.]

शांडिल्यः—मैत्रेया, अशी घाई कां करतोस ? थोडा सावकाश चल. दरबारांत तुझ्याकरितां स्वतंत्र जागा राखून ठेवली आहे. अगदीं घाबरूं नको.

मैत्रेयः—अरे वा ! दरबारांत जशी काय गर्दीच उसळणार आहे आतां ऋषिजनांची ! धौम्य गुरुजींच्या आश्रमांत काल इथले सारे मुनिजन जमले होते. दुर्योधनाच्या हुकमी पाचारणाप्रमाणं दरवाराला जावं कीं नाहीं याची वाटाघाट झाली. कुणीही दरवाराला जाऊं नये वगैरे ठरल्याचं मीच तुला सांगितलं. आणि उलट मलाच शिकवितोस ?

शांडिल्यः—मैत्रेया, दक्षिणा मिळेल या आशेन दरबाराला हजर राहणारे कांहीं लब्धप्रतिष्ठित निघणारच. म्हणून—

मैत्रेयः—शांडिल्या, तें कांहीं का असेना; परंतु राजदरवार म्हणजे तरी काय असतं हें पहाण्याची उत्सुकता माझ्या पायाला गति देत आहे. वाकी आजच्या दरवारांत न्यायाचा कसा गडबडगुंडा व्हायचा आहे हें ठरलेलंच आहे.

शांडिल्यः—होय गड्या ! दुर्योधनमहाराज इथं आल्यापासून त्यांच्या चाललेल्या वर्तनावरून तसंच म्हणावं लागतं. द्रौपदीनं फुलं काढूं दिलीं नाहींत, अर्जुनानं श्वापदं मारिलीं. हे अपराध ! आणि त्याची चौकशी होणार ! केवळ खूबशीपणा ! सारीच बालक्रीडा !

मैत्रेयः—अँ ! बालक्रीडा म्हणजे काय रे ?

शांडिल्यः—अरे बालक्रीडा म्हणजे पोरखेळ ! दुसरं काय ? पण कायरे मैत्रेया, दरबाराला कुणी मुनिजन हजर राहणार नाहींत, कबूल. पण धर्मराजादिकांनीं तरी हुकमाप्रमाणं हजर व्हावं कीं नाहीं, याबद्दल कांहीं वाटाघाट झाली कां काल ?

मैत्रेयः—अरे हो. राजाज्ञेप्रमाणं आम्हीं दरबाराला हजर व्हावं म्हणतो. असं धर्मराजांनीं आश्रमांत येऊन घौम्य गुरुजींना कळविलं. तेव्हां तुम्ही राजकारण जाणतच आहां. आम्ही काहीं सागावं असं नाहीं. असं घौम्य गुरुजी म्हणाले. त्यावरून धर्मराज वगैरे दरबाराला हजर रहातीलसं वाटतं.

शांडिल्यः—परंतु अर्जुन-द्रौपदीची त्यांना संमति कशी मिळणार ? गेल्या चार दिवसांतली अर्जुनाची वृत्ति पाहिली तर तो प्रसंगीं भीमसेनाची उणीवही भरून काढीलसं वाटतं. मग काय होईल तें खरं.

मैत्रेयः—कसंही असलं तरी द्रौपदी वगैरे कुणीही धर्मराजाच्या आशेबाहेर केव्हांही जाणार नाहींत, हें वस्त्रहरणप्रसंगावरून सिद्धं झालेलं नाहीं का ?

शांडिल्यः—वरं, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणं धर्मराजादिक आपण होऊन दरबाराला हजर राहिले तरी कदाचित् मोठा चमत्कारिक प्रसंग येईलसं वाटतं.

मैत्रेयः—शांडिल्या, कसं होईलनी काय होईल याची उठाठेव आपल्याला काय करायची ? काय होईल. तें दिसतंच आहे आतां. चल. पाय उचल. असा रेंगाळत चालूं नको.

शांडिल्यः—पण मैत्रेया, दरबारचा काय देखावा पहावयाचा असेल तो बाहेरूनच पाहूंया. फारसं आंत जाणं बरं नव्हे.

मैत्रेयः—कां म्यालास वाटतं ? बरं चल. तिथवर जाईपर्यंत तुझा बेट कसा काय ठरतो तें तरी पाहूंया. चल लवकर. [जातात.

प्रवेश चवथा

[स्थळः—दुर्योधनाचा दरबार. एका बाजूला धर्माजुन, द्रौपदी बसली आहेत.

दुसऱ्या बाजूला कांहीं ऋषि बसले आहेत. सिंहासनावर दुर्योधन व त्याच्या दोन बाजूस कर्ण व शकुनी बसलेले आहेत.]

शकुनीः—सभाजनहो, भानुमती महाराणीसुहेबांचा उपमर्द व राजाशेचं उल्लंघन करणारी ही द्रौपदी व अर्जुन यांच्या अपराधाची चौकशी राजरोसपणें प्रतिष्ठित लोकांना साक्षी ठेवून त्यांच्यापुढं करावी असं दुर्योधनमहाराजांचा स्पष्ट इरादा आहे. आणि याकरितांच तुम्हां वनवासी लोकांना या सभास्थानी पाचारण केलं आहे. तुम्हांपैकीं बरेच अहंमन्य प्रतिष्ठित इथं हजर राहिले नाहींत ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. हा दरबारचा अपमान आहे. तथापि सांप्रत याचा विचार आम्ही करूं इच्छीत नाहीं. वनवासी सम्यहो, आतां आपणांपुढें चालू होणाऱ्या न्यायाच्या कामीं आपण आम्हांला मदत कराल अशी आशा आहे.

दुर्योधनः—बोल, धर्मा, या द्वैतवनावर आमचा अधिकार असतांना आमच्या आशेविरुद्ध या वनांतील श्रापदांवर तुझ्या भावानं बाण कां सोडले ? ही तुमची द्रौपदी जिची बटिक देखील शोभणार नाहीं त्या महाराणीचा इतं यःकश्चित् फुलाकरितां अपमान करून राजाशाभंगाचा अपराध करण्याचं धारिष्ट कां केलं ? बोल. लजेनं तोंड कां लपवितोस ?

कर्णः—महाराज, आपल्या प्रभावानं दिपून गेलेला हा अजागळ बुद्धि हीन धर्म आतां काय उत्तर देणार ! धर्मा, तुझी आतां कोणती अप्रतिष्ठा

व्हायची राहिली आहे ? अरे भंदभाग्या, सत्ताधारी पराक्रमी पुरुषार्थी स्पर्धा करण्याची हाव कां बाळगतोस ? ज्यांच्या दृष्टिक्षेपावरोबर तुमचें जीवित हेलकावे खातें, ज्यांच्या मुखांतून शब्द निघण्याचा अवकाश, अखिल चराचर हात जोडून सेवेला तयार त्या या दुर्योधनमहाराजांसमोर दयेची भीक मागायला तुला लांज कां वाटावी ? पड, दुर्योधन महाराजांच्या पायां पड आणि हो मोकळा.

शकुनीः—दुर्योधनमहाराजांच्या दरवारांत आतां यांना क्षमा होणं शक्यच नाही. आम्ही सांगूं ती शिक्षाच यांनीं भोगली पाहिजे.

धर्मराजः—सुर्योधना, जगदीशाची कृपा होऊन तुझी मनोवृत्ति अक्राप पापापासून पराङ्मुख होत नाही; यावद्दल मला अत्यंत खेद होतो. तुझ्या सिंहासनी राजसत्तेलां मी उर्मटपणानं कधींही तुच्छ मानणार नाही. तथापि कर्णशकुनीच्या अर्थशून्य धमकावणीलाही भीक घालायला मी तयार नाही. राजाज्ञा उलंघावी अशी दुष्ट वासना या धर्माच्या मनांत स्वप्नांतदेखील उद्भूत होणं शक्य नाही. माझ्यासारख्या हतभागी परंतु परमेश्वराच्या लाडक्या प्राण्यांनीं क्षणभर मनाची गुलामगिरी तोडून टाकून त्या सच्चिदानंदाचं चिंतन करावं म्हणून या द्वैतवनासारखीं प्रशांत वनं निर्माण झालीं अमृतां, परमेश्वराच्या या खास दरवारांत राजा आणि रंक हे भेदभाव मावळूनच गेले पाहिजेत.

अर्जुनः—पण दादा, यांच्याशीं तुम्ही इतक्या नम्रपणानं तरी कां बोलतां ? दादा, केवळ तुमच्या हृदयामुळं आम्हांला या ठिकाणीं यावं लागलं. परंतु जोंपर्यंत या अर्जुनाच्या बाहूंत शक्ति आहे, जोंपर्यंत माझे बाण बोधेट झालेले नाहीत, तोंपर्यंत या उद्दामाशीं वादविवाद करण्याचं कारण तरी काय ? वसू ! दुर्योधना, या द्वैतवनांत तुझी आज्ञा—

धर्मः—अर्जुना, शांत हो. असा अविचार करूं नको. राजा सुर्योधनाचां उन्माद माझ्या मनाला जितका झोंवतो त्यापेक्षांही तुझा अविचार मला ताप देतो. अर्जुना, राजसत्तेचा अपमान कोणीं केव्हांही करूं नये.

अर्जुनः—मग काय दादा, नाकदुराया काढून, पायांवर लोळण घेऊन या उन्मत्तांचो अर्जवं करूं म्हणतां ?

द्रौपदीः—महाराज, आपण दयेचे सागर आहां. दुष्टांनीं केलेला अपमान

मानी वीर पुरुषांच्या अंतःकरणांत काय कालवाकालव करीत असतो याची कल्पनाच नसल्यानं आपल्या बंधूच्या मनाची स्थिति काय झाली असेल हें आपल्या ध्यानांत घेण्यासारखं नाहीं. महाराज, अपमान सोसायला तरी कांहीं मर्यादा आहेच कीं नाहीं ?

दुर्योधनः—वस् करा ! तुमचा हा उन्मत्तपणाचा वादविवाद ऐकायला आम्ही या ठिकाणीं बसलों नाहीं. अर्जुना, द्रौपदी, स्वमुखानं अपराध कबूल करा आणि आम्ही सांगूं ती शिक्षा भोगायला तयार व्हा.

धर्मः—सुयोधना, मुनिजनांला ताप देणाऱ्या हिंस्र श्वापदांचा या अर्जुनानं वध केला अथवा आमच्या आश्रमांतील स्वतः संगोपन केलेल्या वेलींचीं फुलं या द्रौपदीनं भानुमतीला काढूं दिलीं नाहींत यांत अपराध तो काय झाला ?

शकुनीः—अपराध काय झाला ? जाहीर रीतीनं राजाशेचा पुकारा झाला असतां लाज नाहीं वाटत असला प्रश्न करायला ? धर्मा, स्वार्थांत गुंतून अन्यायाचं आचरण कधींही करायचं नाहीं अशी घमंड बाळगणारा तूं, आतां शरीरसुखाला बळी पडून शिक्षेला भिऊन असत्य भाषण करायला का तयार होतोस ? किंवा सत्याच्या पांघरुणाखालीं अधर्माचरण करायचं तुझं ब्रीदच !

अर्जुनः—वनप्रदेशावर राजाची सत्ता असते असं कोण म्हणतो ? वाचाळा, व्यर्थ बलगना का करतोस ? तुम्हाला काय करता येईल तें खुशाल करा. धर्मराजांची निंदा यापुढं भला विलकुल सहन होणार नाहीं !

दुर्योधनः—अर्जुना, रिकामी बडबड करूं नको. तुम्हीं अपराध केला अगर नाहीं हें ठरवायचा अधिकार आमचा आहे. या बाबतींत तुमचं म्हणणं ऐकण्याची यापुढं आम्हांला जरूरी दिसत नाहीं. धर्मा, या अर्जुनानं राजाशेचा भंग केला आहे. या द्रौपदीनं महाराणीचा उपमर्द केला आहे आणि याबद्दल आम्ही सांगूं ती शिक्षा भोगायला यांनीं तयार झालं पाहिजे. ऋषिवर्य, राजाशेचं उल्लंघन करणाऱ्या या अपराध्यांना शासन करायचा अधिकार शास्त्राप्रमाणं आम्हाकडंच नाहीं काय ? बोला, धर्मग्रंथ काय सांगतात ?

पहिला ऋषिः—अपराध्यांना शासन करून त्यांच्या स्वैर वृत्तीचं नियमन करणं हेंच राजाचं कर्तव्य. राजा म्हणजे साक्षात् विष्णूचा अवतार ! मग अन्याय कसा होणार ?

दुसरा ऋषिः—राजा, न्यायदेवतेच्या अंगीं सदसद्विवेकबुद्धि सदैव जागृत असली पाहिजे. तिला मत्सराची कल्पना देखील शिवतां कामा नये.

दुर्योधनः—बस् ! धर्मा, नीट लक्ष देऊन ऐक. श्रूतांत तुझा पराजय झाल्यानंतर राज्यभ्रष्ट होऊन बायको गमावण्याचाही जेव्हां तुमच्यावर प्रसंग आला, त्या वेळीं शकुनीचा खेळ कपटाचा झाला. द्रौपदीला पणाला लावायचा अधिकार तुला पोंचतो कीं नाही अशी ओरड करायला तुम्हीं कमी केलं नाही. आणि हल्लींच्या प्रसंगीं या द्वैतवनावर माझा अधिकार पोंचतो कीं नाही असला पोचट कोटिक्रम तुम्ही करित आहां. परंतु मुद्दाम आमच्या विहारासाठीं योजिलेल्या या द्वैतवनप्रदेशांत तुम्हीं यथेच्छ धिंगाणा घातला, राजाशेचं उल्लंघन, प्रत्यक्ष महाराणीचा अपमान या अर्जुनद्रौपदीनं केला, या गोष्टी तुम्हांला नाकबूल नाहीत. मानससरो-वरांत-राजहंसाच्या खास विलासस्थानांत-कावळ्यांनीं धिंगाणा घातला तर त्यांना शासन हें झालंच पाहिजे ! तथापि तुम्ही आमचे भाऊवंद असून सांप्रत दैवाचा दारुण तडाका भोगित आहां यासाठीं, व विशेषतः या कोमलांगीचे क्लेश माझ्यानं पाहवत नाहीत म्हणून तुम्हांला एकवार क्षमा करून सोडून द्यावं असंही मनांत येतं, परंतु अपराध्यांना शासन हें झालंच पाहिजे ही गोष्ट लक्षांत घेतां आणि अर्जुनाची दर्पांक्ति वृथा व्हावी म्हणून मीं तुम्हाला सौम्य शिक्षा द्यायचं ठरविलं आहे. तुमच्या या अपराधाबद्दल या अभिमानी द्रौपदीनं दासी म्हणून पांच दिवस महाराणी भानुमतीची सेवा करावी. ही मुदत पुरी झाल्यानंतर तुम्हीं विनशर्त हें वन सोडून जावं; आणि तुमच्या वनवासाची मुदत पुरी होई-पर्यंत तुम्हीं पुनः केव्हांही या वनांत प्रवेश करूं नये, असा माझा तुम्हांला हुकूम आहे.

अर्जुनः—नीचा, तुझा अंतकाल समीप आला असं वाटतं ! दुष्टा—

दुर्योधनः—धर्मा, तुमच्याबद्दल असलेला आमच्या मनांतील दयेचा

पाझर अगदींच शुष्क होऊं नये असं तुला वाटत असेल तर आधीं या अर्जुनाला आवरून धर, असा उपमर्द मला बिलकुल सहन होणार नाही. तुला सत्याची चाड असेल, धर्माची चाड—

अर्जुनः—(क्रोधानें) नीचा, सजनांच्या मुंड्या विश्वासघातानं कशा मुरगळाव्या या विचारांत रात्रंदिवस गहून गेलेला नरपशु तूं! सत्य आणि चर्म यांच्या गोष्टी कशाला बोलतोस? पाजी लोकांच्या खुशामतीनं उन्मत्त झालेली तुझी जिह्वा—

दुर्योधनः—भर दरवारांत माझी अशी मानखंडना ! राजाशेचा भंग—

अर्जुनः—आग लागो तुझ्या दरबाराला आणि राजाशेला ! राजा कसला तूं ! मी तुझी आशा साफ जुमानीत नाहीं. आतां या क्षणीं तुला सिंहासनावरून खाली ओढून काढण्याची शक्ति माझ्या मनगटांत आहे. धर्मराजांची आज्ञा होण्याचाच अवकाश ! तुझ्या नरडीचा घोट—

दुर्योधनः—काय हा उद्दामपणा ! वाचाळा, व्यर्थ बडबड कां करतोस ? अरे निर्वीर्या, तुमच्या अंगांत इतकी धमक असती, तर भणंग भिकारी होऊन रानावनांत असे कां भटकत राहिलां असता ? तुम्ही दीन दुवळे ! आमच्यासारख्या वैभवशाली पराक्रमी पुरुषांचीं आर्जवं करून तोंडावर जे भाकरीचे दोन तुकडे पडतील ते खाऊन दिवस कंठायचं तुमचं भाग्य ! पराक्रमाच्या व्यर्थ वलगना कां करतोस ? या पांचालीकडे पाहून मात्र मला कीव येते ! राजमंदिरांत चमकण्याची ज्या रत्नाची योग्यता तें तुम्हां मर्कटांच्या हातीं पडलं आहे !

अर्जुनः—परमेश्वरी सत्तेचा उपमर्द करूं पाहणाऱ्या अधमाधमा, एक शब्दही बोलूं नको. तुला तुझ्या शक्तीची घमेंड आहे काय ? चल; हो तयार. हा अर्जुन या भर समेत तुला सिंहासनावरून खाली ओढून तुझ्या छातीवर लाथ मारून तुझा प्राण घेतो. (असें म्हणून सिंहासनाकडे जाऊं लागतो. धर्म-द्रौपदी त्याचें निवारण करतात.) सोड, दादा-द्रौपदी, मला सोडा ! या नराधमाचं वर्तन मला सहन होत नाहीं. कायतो एकदांचा सोक्षमोक्ष होऊं द्या. सोडा मला. अशा स्थितींत जगण्यापेक्षां मेलेलं काय वाईट ?

धर्मः—अर्जुना, अविचाराला बळी पडून स्वतःच्या अधःपतनाच्या

आर्गाचा अवलंब कां करतोस ? भवितव्यतेनं अदृष्टांत जें जें लिहिलं असेल तें तें भोगलंच पाहिजे.

अर्जुनः—दादा, तुम्ही व मी एकाच मातेच्या उदरांतून जन्माला आलों—नाइलाज आहे ! नाही तर असले नामर्दपणाचे उद्गार काढणारी जिह्वा—

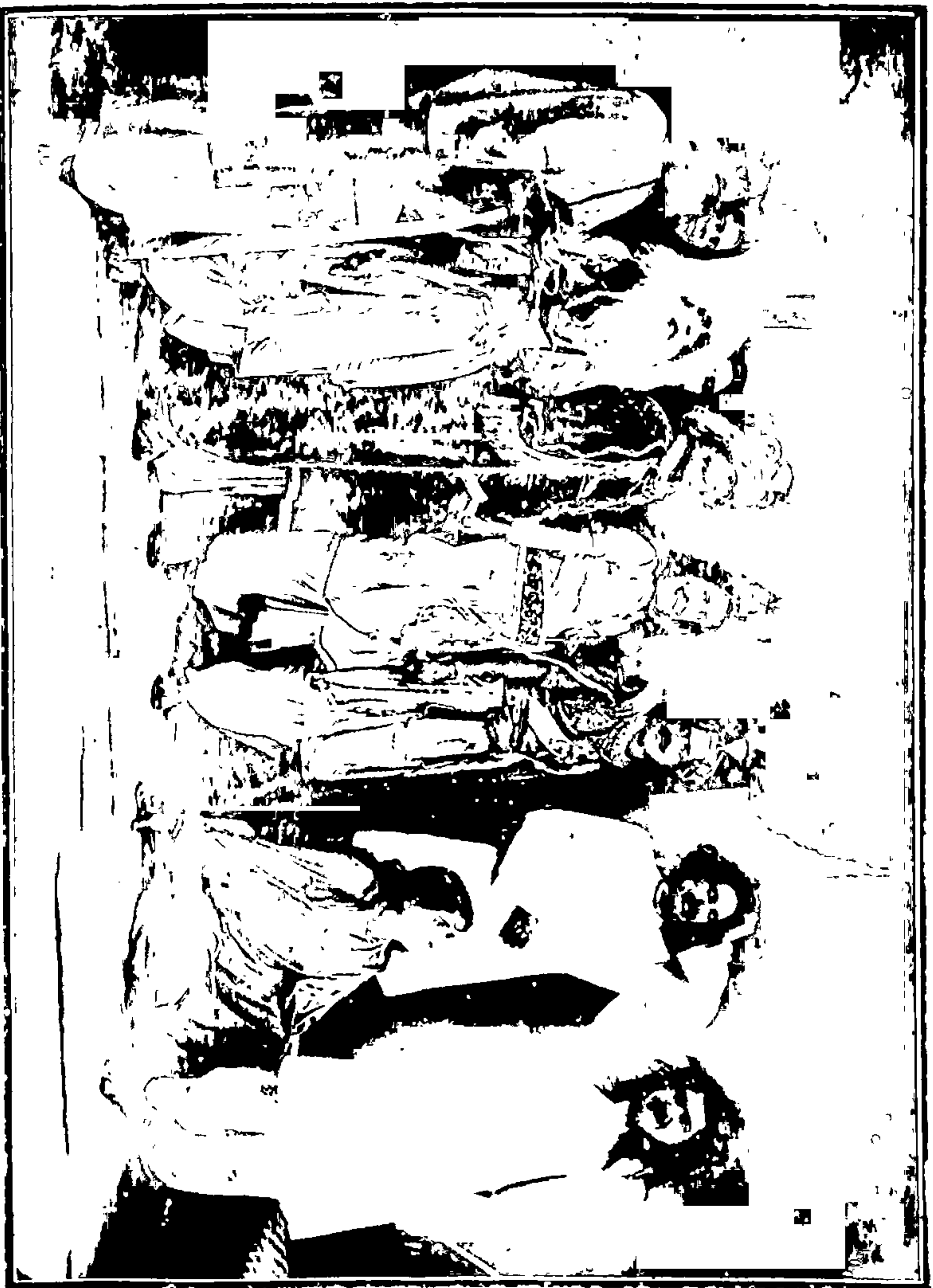
द्रौपदीः—(धर्मास) महाराज, जरा स्पष्ट बोलतें याची माफी असावी. हातांत शस्त्र घेऊन आधीं माझं व आपल्या बंधूचं शिर घडा-पासून वेगळं—

धर्मः—द्रौपदी, काय बोलतेस हे ! आधींच तुमच्या दुःखानं करपून गेलेल्या या माझ्या हृदयावर कठोर वाग्वाणांचा वर्षाव कां करतेस ? अर्जुना, योग्य काल प्राप्त होण्यापूर्वीं आतांच तूं हे साहस करूं नयेस अशी माझी इच्छा आहे.

अर्जुनः—दादा, तुमच्या इच्छेची मी आतां मुळीं पर्वाच करीत नाहीं. भगवान् श्रीकृष्णाची शपथ घेऊन सांगतो; दादा, हा एकच काय पण असे हजारों दुर्योधन चिरडून टाकण्याची शक्ति या वेळीं माझ्या बाहूंत आहे. सोडा मला. अडथळा करूं नका. (अर्जुन सिंहासनाकडे जाऊं लागतो. दुर्योधन सिंहासनावरून खालीं उतरूं लागतो. ऋषि वगैरे “ हा काय अत्याचार ! हा काय अत्याचार ! धर्मा, आपल्या भावाला आवरून घर ” असें ओरडतात. कर्ण-शकुनी दुर्योधनाला व धर्म-द्रौपदी अर्जुनाला आवरून धरतात.) छाती असेल तर या. कर्णा ये. शकुने ये. सैनिकहो या; आणि तुमची हिम्मत असेल तर या अर्जुनाच्या हातून या नरपशूची सुटका करा ! पहा. कौरवपक्षीय सर्व सैनिकहो पहा; अष्टदिक्पालांनो पहा. या दरवारांत सर्वांच्या छातीवर पाय देऊन मी या दुर्योधनाच्या रक्तानं हे सभास्थान लाल करून सोडतो. (दुर्योधनाचे अंगावर जाऊं लागतो.)

धर्मः—तर मग या तुझ्या वडील भावाचं मस्तक प्रथम घडापासून वेगळं कर आणि नंतर दुर्योधनाच्या वाटेला—(अर्जुनापुढं मान वाकवितो.)

द्रौपदीः—नको, महाराज नको. आपण लीलेनं या पापी शक्तीचा चुराडा कराल यांत संशय नाहीं. पण धर्मराजांच्या शब्दाला मान देऊन या वेळीं आपण ही गोष्ट करूं नये. माझ्यावर आलेल्या प्रसंगांतून पार पडायला याखेरीज दुसरा मार्ग नाहीं. तरी एवढी माझी विनंति एकाच. (अर्जुनाचे पाय धरते.)

श्रीपत्नी:—नको—महाराज नको—धर्मराजांच्या शब्दाला मान देऊन यावेळीं आपण ही गोष्ट करू नये.

अर्जुनः—जा. दुर्योधना, जा. द्रौपदी ऊठ. धर्मराज, आपल्या आशेचं उलंघन झालं याबद्दल लेकराला माफी असावी. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव आड आला असता तरी माझा हेका मी सोडला नसता. परंतु तुमच्या आग्रहापुढं नाइलाज आहे. दादा, दुर्जनांच्या लाथा शांतपणानं स्वीकारा ! [जातो.

दुर्योधनः—अरे कुतरड्या ! तुझ्या शक्तीची घमेंड जिरवायची आयतीच संधि आली होती, म्याडासारखा पळून कां गेलास ? धर्मा, अर्जुनाच्या या उद्दामपणाबद्दल कडक शासनच करणं जरूर होतं. परंतु कसंही झालं तरी तुम्ही आमचे आहां म्हणून द्रौपदीला सुनावलेल्या शिक्षेंतच सर्व अपराधांचा अंतर्भाव करायला मी तयार आहे. बोल; धर्मा बोल—द्रौपदी बोल—आम्ही फर्मावलेली शिक्षा भोगायला तुम्ही निमूटपणानं कबूल आहांना ?

धर्मः—पांचाली, होय म्हण. या वेळीं तुझ्या अंतःकरणाची स्थिति काय झाली असेल हें मला समजतं. तथापि, आजपर्यंत आम्ही पांडवांनीं दाखविलेल्या धर्मनिष्ठेच्या धैर्यावर विश्वास ठेवून—आम्हां पांडवांचं यश मलीन होऊं नये म्हणून—राजा सुयोधनाची जुलमी आज्ञा मान्य कर. परमेश्वरी कृपाछत्र रात्रंदिवस मस्तकावर धरलं गेलं असल्यामुळं तुलू पापी सत्तेपासून यत्किंचितही अपाय होणं शक्य नाही; हा विचार मनांत आणून, काळाकडे नजर देऊन सांप्रत राजाशेला मान तुकवायला तूं तयार हो.

द्रौपदीः—होय महाराज, आपल्या आशेप्रमाणं शासन भोगायला मी तयार आहे. पण माझ्या कांहीं अटी आहेत.

दुर्योधनः—बोल, द्रौपदी तुझ्या काय अटी आहेत ?

द्रौपदीः—सेवेंत असतांना माझ्या पातिव्रत्याला बाध येईल अशी कोणतीही गोष्ट मी करणार नाही. सूर्योदयानंतर सूर्यास्त होईपर्यंत मी सेवा करीन आणि माझ्याबरोबर माझी एक सखी राहील.

दुर्योधनः—द्रौपदी, तुझ्या सर्व अटी मला मान्य आहेत. असल्या मागण्या नाकबूल कराय्याइतकं या दुर्योधनाचं अंतःकरण खात्रीनं अनुदार नाही. मात्र आतांचा हा माझा हुकूम कोणत्याही सबबीवर अमान्य होतां कामा नये. धर्मा, बंधूच्या हेक्याला बळी पडून पूर्वजांचं यश मलीन करायला

तयार होणं अगर माझ्या हुकमाप्रमाणं वागणं, हें तुझ्या शीलावरं अवलंबून आहे. माझ्या आज्ञेप्रमाणं आणि तुमच्या कबुलीप्रमाणं ही द्रौपदी उद्यां सूर्योदयानंतर भानुमतीची दासी म्हणून माझ्या शिविरांत दिसली पाहिजे. जा; काय करायचं तें नीट विचार करून करा. ऋषिहो, न्यायाचं काम संपलं. अंगराज, मामा, दरबार वरखास्त होऊंदा. [सर्व जातात.

धर्मः—नको, द्रौपदी, अशी रडूं नको. आपत्कालींदेखील अश्रु टाळणं सत्त्वशील पांडवांच्या पत्नीला शोभणार नाहीं. ज्याच्या इच्छेनं आम्हांवर हा प्रसंग आला तोच दयाघन प्रभुराज या संकटांतून आम्हांला पार पाडायला समर्थ नाहीं का ? चल; द्रौपदी, आश्रमांत जाऊन आधीं अर्जुनाची समजूत केली पाहिजे.

द्रौपदीः—महाराज, आपण हें काय केलं ? महाराज—

पद—(जोगी—दीपचंदी)

अश्रूंच्या न धारा । वाहति नयनांतुनि या ॥ध्रु०॥ कोप-

निराशा स्पर्शिति जों अपमाना । ये जलरूप तयाला ॥१॥

धर्मः—द्यूतापासून प्रारंभ झालेल्या पांडवांच्या दुर्दैवाची सीमा कोठ-पर्यंत आहे हें एक त्या जगन्नियंत्यालाच माहित ! वनवासाचे क्लेश पांडवांना पुरेसे नाहीत म्हणूनच कीं काय सुयोधना, तूं या वनांत घावत येऊन या नवीन संकटाची प्राणप्रतिष्ठा केलीस ! परंतु अशा एक काय, हजारों प्रसंगांनींदेखील या धर्माचं चित्त सन्मार्गीपासून चलित होणार नाही, ही खात्री असूं द्या. धर्मानं व नीतीनं वागणाऱ्या मनुष्याला कसल्याही महासंकटाचं भय वाळगण्याचं कारण नसतं, या तत्त्वाचा निदिध्यास या धर्मानं घेतला असल्यानं, असल्या क्षणिक संकटानं गांगरून जाऊन स्व-सुखाकरितां अविचाराला बळी पडून हा धर्म सत्यपराड्मुख होईल अशी आशासुद्धां कुणीं वाळगूं नये. परमेश्वरा, संकटकालीं धैर्यानं व नीतीनं वागण्याचं सामर्थ्य मला दे, इतकंच या वेळीं हात जोडून तुला मागणं आहे. [जातात.

अंक दुसरा समाप्त

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

[स्थळः—दुर्योधनाचें शिविर.]

अष्टावक्रः—भवितव्यते, तुला नमस्कार असो ! सार्वभौमिनीपदाला लायक अशा देवी द्रौपदीवर या दुर्जनांची सेवा करण्याचा अखेर प्रसंग यावा ना ! शिव ! शिव ! केवळ पतिवचनाला मान द्यायचा म्हणून ही साध्वी या उन्मत्तांची अपमानकारक भाषणं मुकाट्यानं सहन करते. धन्य आहे माउलीची ! अंतःकरणाचं पाणी पाणी करणारा हा प्रसंग पाहात असतांही घेतलेल्या सोंगाची बतावणी करण्याकरितां मला हंसन्या तोंडानं असावं लागतं. या दुष्टांचो कारस्थानं एवढ्यावरच थांबतीलसं वाटत नाहीं. आज दोन दिवस पाहतों आहे, दुर्योधनमहाराजांची चलविचल कांहीं विशेषच दिसते. त्यांचा कांहींतरी नीच विचार चालला असावा असा मला पक्का संशय आहे. देवीच्या दात्याचे आज व उद्यां असे दोनच दिवस राहिले आहेत. या अवधींत मला अगदीं सावधरणानं वागलं पाहिजे. मग काय होईल तें खरं ! आतां या दोन दिवसांत द्रौपदीला सोडून एक पळदेखील दूर राहूं नको, असं आमच्या खुळीला सुचवायें म्हणतों, परंतु इथं आल्यापासून आधीं ती मला भेटतच नाहीं, आणि कदाचित् नजरेला पडलीच तर ती माझ्याकडे पाहात देखील नाहीं. मग बोलायचं वाजूलाच राहिलं, काय करावं, आज जलक्रीडेला जाण्यासंबंधानं कशी एकच धांदल चालली आहे. या गडबडींत तरी कुठं भेटती का पहावं. (सरला फुलाची परडी घेऊन प्रवेश करते) अरे वा ! आयुष्य अगदीं भरपूर दिसतं. आठवण काढण्याबरोबर हजर ! कां ? आतां कां असं तोंड आंबट झालं आहे ! मी प्रथमपासून सांगत होतों तेव्हां माझं ऐकलं नाहींस त्याचं हें फळ !

सरलाः—हो, हें आपल्या चहाडखोरपणाचं फळ, हें माझ्या ध्यानांत आहे. पण यापासून आपल्याला तरी आनंद होत आहेना ?

अष्टावक्रः—अग, मला कसा आणि किती आनंद होत आहे, हें तुला काय सांगूं? परंतु कंदमुळांवर उदारनिर्वाह करणारांनी सत्ताधाऱ्यांशीं स्पर्धा केली म्हणजे काय होतं हें आतां तरी समजलं ना तुला?

सरलाः—हो. समजल वरं! आणि त्याबरोबरच आपली अक्कलही—

अष्टावक्रः—अग अशी रागावूं नको. दोन दिवस काढायचे ते आनंदानं काढ. थोरापाशीं रहायचं म्हणजे कसें आनंदी असावं आणि मी म्हणतो महाराणीसाहेबांसारख्यांची सेवा करायचा प्रसंग येणं म्हणजे मोठं भाग्यच! शिवाय त्या चंद्रमौली आश्रमांत राहण्यापेक्षां अशा वैभव-संपन्न राजमंदिरांत राहणं वरं नव्हे का? अद्याप माझं ऐकलंस तर हस्तिनापुराला—

सरलाः—जळळं तुमचं तें हस्तिनापुर आणि राजमंदिर. पांडवांच्या आश्रमांत नांदणाऱ्या दैवी संपत्तीच्या खेटराची तरी सर त्याला आहे का?

अष्टावक्रः—अग, जरा हळू बोल. कुणी ऐकलं तर, हें पहा, आज रात्री महाराज सपरिवार जलक्रीडेला जायचे आहेत. तिथं काय मजा येईल हें चालल्या तयारीवरून तुझ्या ध्यानांत आलं असेलच. तुला बरोबर घ्यावी असा माझा वेत आहे. देवी द्रौपदीलाही राणीसरकारची आज्ञा—

सरला—तुम्ही, तुमचे महाराज, राणीसरकार सारीं जाऊन पडा सरोवरांत! सूर्यास्तापर्यंतच देवीनं इथं असावं असं तुमच्या महाराजांनीं भर दरबारांत वचन दिलं आहे, मग अशी आज्ञा कशी होईल?

अष्टावक्रः—अग, थोरांचीं वचनं म्हणजे आळवावरचं पाणी. राजकारणाच्या क्लृप्त्या, बोटचेप करण्याच्या युक्त्या. त्यांत कसला आलाय स्वरेपणा!

सरलाः—कांहीं झालं तरी देवी द्रौपदी सूर्यास्तानंतर एक पळभर देखील इथं राहायची नाही, आणि मी देवीला सोडून राहायची नाही!

अष्टावक्रः—मग इतका वेळ माझ्याशीं कशी बोलत उभी राहिलीस? पहा वरं नीट विचार कर. तूं आज जलक्रीडेला आली नाहीस आणि या दोन दिवसांत द्रौपदीला सोडून अशी दूर राहिलेली दिसलीस तर तुझ्यासह जलक्रीडा करायची माझी हौस मी जवरीनं घुरी करून घेईन.

सरलाः—मी देवीला सोडून राहिली तर ना? पण तुमच्याशीं वितंड-

वाद घालायला मला वेळ तरी कुठं आहे ? हीं फुलं घेऊन मला आर्घ्ये गेलं पाहिजे. [जाते.]

अष्टावक्रः—बरं झालं इची गांठ पडली तें ! माझी मात्रा बहुतेक लागू पडेलसं दिसतं. आतां मलाही या दोन दिवसांत महाराजांची अगदी पाठच पुरविली पाहिजे. [जातो.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळ-भानुमतीचा महाल.]

द्रौपदीः—(प्रवेश करून) गोपालकृष्णा, तूं दीन दुःख्यांचा पाठिराखा ना ? मग याच वेळीं आमची अशी उपेक्षा कां चालविली आहेस ? शरीरसुखाकडे लक्ष न देतां ज्यांनीं आजन्म सत्यसंकल्पांत दिवस घालवले त्यांना निरंतर दुर्दैवाच्या दारुण यातना भोगायला लावून, हे जगदुद्धारका तूं काय मिळवणार ? जगांत पापी विचारांना यत्किंचितही थारा मिळू नये, कुविचाराच्या जाळ्यांत सांपडलेल्याला देखील सुबुद्धि आठवावी, आणि अखिल जगतांत धर्माचं साम्राज्य होऊन चहूंकडे आनंदीआनंद भरून राहावा, अशीच तुझी इच्छा ना ? मग पांडवांच्या या छळापासून जगानं काय बोध घ्यावा ?

पद. (बागेश्री-सपताल)

उलटा कसा न्याय । तुज रुचत प्रभुराय । चतुराइ

तव काय । नकळे दयाळा ॥ध्रु०॥ सुजन जे प्रतिधर्म ।

साहती अति ताप । दुर्जना सुखलाभ । कशि देवलीला ॥१॥

पण मी वेडीतर नाहीं ? परमेश्वरानं सुखदुःख ज्याचं त्याच्या हातांतच ठेवलं आहे. अशी खरी स्थिति असतां, संकटाच्या फेऱ्यांत सांपडलेला प्राणी गांगरून जाऊन वस्तुस्थिति विसरतो आणि अपयशाचा वांटा परमेश्वराला देऊं पाहतो ! आजपर्यंत दुर्योधनाला जागच्या जागीच ठेंचला असता तर गोष्ट या थराला कां आली असती ? आतां माझे मनोरथ—

सरलाः—(प्रवेश करून) देवी, खास पूर्ण होतील.

द्रौपदी:—कांहीं तरी बोलतेस झालं. या माझ्या स्थितीवरून तरी तसं वाटत नाही.

सरला:—पण देवी, दुःखामागून सुख हें ठेवलेलंच आहे. शिवाय पांडवांनी मनावर घेतलं तर एका क्षणांत इकडचं ब्रह्मांड तिकडे करायचं सामर्थ्य त्यांना नाही का ?

द्रौपदी:—होय. पण मनावर घेतलं पाहिजेना ? जातीचे सिंह स्वरे, पण वागणूक अशी आहे ह्याला काय करायला ? धर्मराजांच्या आज्ञेमुळच हा प्रसंग आला ना ?

सरला:—तें खरं. पण देवी, मला राहून राहून राणीसाहेबांचं आश्चर्य वाटतं. पुरुष काय बोलूनचालून पुरुषच ! पण आपल्या या स्थितीबद्दल राणीसाहेबांना—अगवाई या महाराणीसाहेबच इकडे येत आहेत.

[भानुमती व विहंगिका प्रवेश करतात.]

भानुमती:—कोण द्रौपदी, तूं काय करतेस ? सरले, तूं अष्टौप्रहर द्रौपदीच्या अगदीं पाठीशीं असतेस, याचा अर्थ काय ? आम्हां कुणावरही हिचा विश्वास नाही म्हणायचा ! जा तूं बाहेर. माझ्या महालांत माझी सेवा करायला एकटी द्रौपदी पुरे. [सरला जाते.

विहंगिका:—पण बाईसाहेब, या द्रौपदीला म्हणे सेवा करायची अगदीं संवयच नाही.

भानुमती:—अग होईल संवय. मनाचा तोरा जरा खाली पडला की आपोआप संवय होते. द्रौपदी, तुझे पति फार शूर आहेत. आपल्या यराक्रमाच्या गोष्टी ते तुला नित्य सांगतात ना ग ? द्रौपदी, मला बाई तुझं भारी नवल वाटतं. आपल्या पतीच्या शौर्याची आणि स्वतःच्या पातिव्रत्याची घमेंड मारणारी द्रौपदी ती तूच ना ? माझ्या तोंडाला तोंड देऊन माझा पाणउतारा करणारी द्रौपदी ती तूच ना ? अग, तूं जर इतकी मानी—अशी पतिव्रता—तर आमची सेवा करायला मुकाट्यानं कवूल कशी झालीस ? कां द्रौपदी बोलना ?

विहंगिका:—बाईसाहेब, आतां ती काय बोलणार ? आपल्यासारख्यांची सेवा करायचा प्रसंग यावा इतकं तरी कुठं आहे तिचं भाग्य ?

द्रौपदी:—(स्वगत) आज चार दिवस झाले पाहतें आहे. सारखी यांच्या कुत्सित भाषणाला अधिकाधिक भरतीच येत आहे. देऊं का उत्तर ? पण नको. कशाला थोडक्याकरितां ? (उघड) राणीसाहेब, आपण सांगितलेलीं सारीं कामं झालीं आहेत. अजून दोन घटका दिवस आहे. तरी आतां कांहीं काम नसेल तर मला आश्रमाकडे जायची परवानगी असावी.

भानुमती:—द्रौपदी, बोलूनचालून आमची दासी तूं. तुला इतका उर्मटपणा काय कामाचा ? काम असो अगर नसो, ठरल्या वेळेपर्यंत तरी तुला इथं हजर राहिलंच पाहिजे. आणि मी म्हणतें, जलक्रीडेसंबंधानं आज दोन कामं आहेत. एकादी घटका इथं अधिक राहिलीस तर काय तुझ्या अंगचं मूठभर मांस कमी होईल ? सेवा कशी करावी हें देखील समजत नाही म्हणजे काय ?

विहंगिका:—होय बाईसाहेब, ही अगदीच अडाणी दिसते. मी गम्मत बघतें, कुठल्याच कामांत इचं लक्ष लागत नाही. सदोदित विचारांत चूर असते. बाईसाहेब, काल आपण आम्हांला सरकार स्वारीकरितां हार गुंफायची आज्ञा केली. पण या अडमुठीनं एक फूल ओवलं असेल तर शपथ ! मलाच सारे हार गुंफावे लागले. फुलं तेवढीं इतं आणलीं—

भानुमती:—अग, पांडवांची पट्टराणी ही ! पाठीवर केंस मोकळे सोडून चंचल हरणीप्रमाणं वनांत घावणारी ही, हिला कोंडलेल्या स्थितींत कसे बरं वाटणार ?

द्रौपदी:—राणीसाहेब, साध्वी स्त्रीला न शोभणारे असे शब्द उच्चारून माझ्या दुःखित अंतःकरणावर डाग कां देतां ? दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या मला लौकिक रीतीनं तुम्ही दासी म्हणतां; परंतु तुमच्यासारखीच मी क्षत्रियवंशांतली एक भाग्यशाली स्त्री आहे, हें विसरूं नका. सध्यां मी आपल्या सेवेत असलें तरी मला स्वाभिमान सोडून जात नाही. तुमच्या मनोवृत्तीचा उघडपणानं धिःकार केल्याखेरीज माझ्यानें राहवत नाहीं.

भानुमती:—अग बाई ! लंगडं तें लंगडं आणि कायसं म्हणतात ना तशांतली गत ! द्रौपदी, आतां स्वाभिमानाच्या गोष्टी कशाला सांगतेस ? माझ्यासारख्या एकाद्या महाराणीसाठीं हार कसे गुंफावे, पट्टराणीची के-

रचना कोणत्या प्रकारानं करावी, तिच्या अंगावर बहुमोल वस्त्रालंकार कसे चढवावे, याबद्दल तूं आतां चर्चा करावीस ! स्वाभिमानाच्या आणि पातिव्रत्याच्या गोष्टी तुला काय करायच्या ? काय ग द्रौपदी, तुला जलविहारा-संबंधानं तयारी करायला सांगितली होतीना ? मग त्याचं काय केलंस ?

द्रौपदी:—आपण सांगितलेलीं सारीं कामं केलीं आहेत. जलविहारा-संबंधीं कोणती तयारी तें मला माहीत नाहीं.

विहंगिका:—ही नेहमीं असंच बोलते बाईसाहेब. मीं हिला परोपरीनं सांगितलं. जलक्रीडेला जायची आयती संधि आली आहे. सगळी तयारी नीट केलीस तर राणीसाहेब खुष होऊन तुला बरोबर घेतील म्हणून. पण ज्याचं नांव तें ! ही आपली अशी दुर्मुखलेली !

भानुमती:—अग दुसरं काय ? हिला आमचे सुखसोहळे पाहवत नाहींत. आमचं तरी काय अडलं आहे हिला बरोबर न्यायला ? अपशकुनी ही. द्रौपदी, पाहूं बरं काय तयारी केली आहेस ती ! (भानुमती व द्रौपदी केलेली तयारी पाहण्यास आंत जातात.)

दुर्योधन:—(प्रवेश करून, स्वगत) आज चार दिवस झाले, द्रौपदीशीं साहजिकपणें बोलण्याचा प्रसंगच आला नाहीं. तर आतां आपणहूनच आरंभ करावा म्हणचे घुढ्याचे वेताला तितकं बरंच.

[जातो. भानुमती व द्रौपदी प्रवेश करतात.

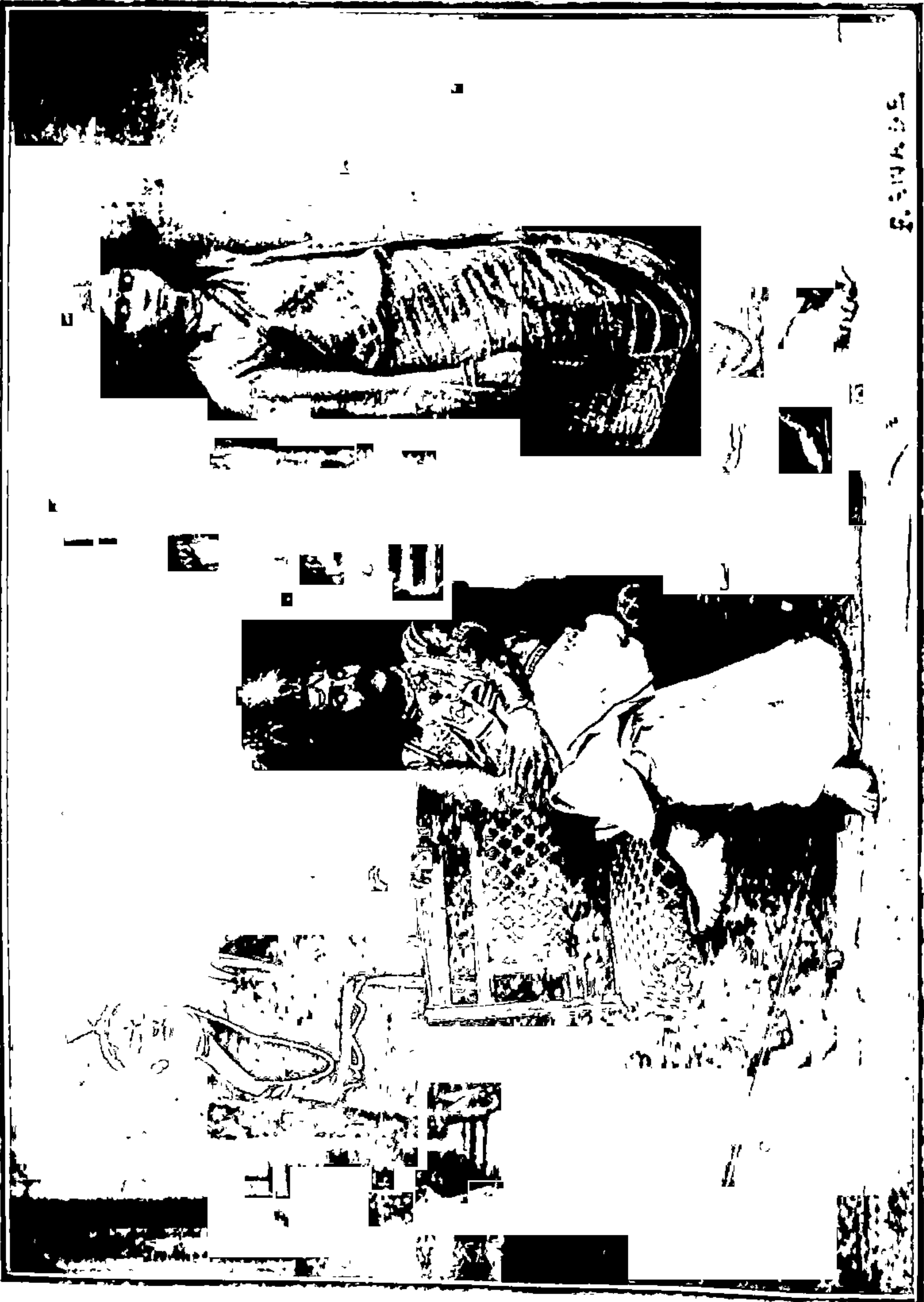
भानुमती:—जलक्रीडेला जायचं म्हणजे कांहीं देवाच्या पूजेला नव्हे ! नानाप्रकारांनीं विलासांत वेळ जायचा. मग एवढीं फुलं ग कशीं घुरतील ? आणि हारगजरे अवघे चारच ! हीच का तूं तयारी केलीस ती ! आडदांड कुठली ! जा; आधीं जाऊन आणखी चांगलीं फुलं घेऊन ये-जा. पण लौकर ये हो. नाहींतर बसशील तिथंच तोंड वर करून.

[द्रौपदी जाऊं लागते.

दुर्योधन:—(प्रवेश करून) कोण द्रौपदी ? कुठं चाललीस ? फिर मागें.

[द्रौपदी वळते.

भानुमती:—महाराज, वेळेवारी दोन कामं करून जाऊं दे तिला आश्रमाकडे !

५३५५५५५५

द्रीपदीः—दुष्टा सुजंगा-तुं असं गरळ ओकावंस हें योग्यच आहे.

दुर्योधनः—(भानुमतीजिवळ बसून) द्रौपदी, आतां तुला पांडवांची इतकी भीति वाळगण्याचं कारण नाही. तुझं व तुझ्या पतीचं भांडण होण्याचा प्रसंग आला तर त्यांच्या मर्जीवर अवलंबून राहण्याची विलकूल तुला जरूरी नाही. भानुमतीची सेवाचाकरी करून तुला आपला उदरनिर्वाह कसाही करतां येईल. मात्र सत्ताधारी पुरुषांची सेवा कशी करावी हें तुला शिकलं पाहिजे. आपल्या गोड सेवेनं तरुणांचीं मनं आकर्षण करण्याची विद्या, द्रौपदी, तुला लवकरच साध्य होईल. तूं मनावर मात्र घेतलं पाहिजेस. भानुमतीची सेवा करायची तुझी उद्यांची मुदत संपतांच तूं माझ्या महालांत रहायला ये. थोर पुरुषाची सेवा करून त्याचं मन प्रसन्न कसं करावं. याचा धडा तुला द्यायला मी तयार आहे. कारण आज नाही उद्यां तुला माझ्या नाटकशाळेंत हें यावं लागणारच. (द्रौपदी क्रोधानें लाल होते.)

भानुमतीः—(स्वगत) अगबाई, स्वारीचं लक्षण कांहीं निराळंच दिसतं. तरी म्हटलं स्वारी या वेळेला इकडं कशी ? (उघड) पण महाराज, पराक्रमी पुरुषांना परक्या स्त्रीची सेवा आवडत नाही म्हणे. आपल्या स्त्रीकडून तेवढी सेवा करून घ्यावी—

दुर्योधनः—कां ? यांत काय गैर आहे ? भानुमती, आपली सर्व सेवाचाकरी जो आपल्या बायकोकडूनच करून घेतो त्याचं आपल्या बायकोवर खरं प्रेम नाही असंच म्हटलं पाहिजे. तें कांहींही असो. द्रौपदी, घे हा माझा शेला आणि यावर गुलाबपाणी शिंपून हा सुगंधित कर पाहू ! (शेला तिच्यापुढं टाकतो) पण थांब, त्या तवकांतला तो हार आधी इकडं घेऊन ये, चल आटप, लाजू नको. द्रौपदी, तुझ्या गोंडस हाताचा विळखा माझ्या कंठाभोंवतीं पडण्यापूर्वी तुझ्या हाताप्रमाणंच गोंडस दिसणारा तो हार, तुझ्या हातून माझ्या कंठांत पडूंदे.

भानुमतीः—हां ! महाराज, हें काय ? आपण काय बोलत आहां ? आपली वागणूक कांहीं निराळीच दिसते !

दुर्योधनः—निराळी नाही नि कांहीं नाही. आपला सहज विनोद केला झालं. द्रौपदी, अशी सुस्ती मला खपणार नाही !

द्रौपदीः—(स्वगत) दुष्टा भुजंगा ! तूं असं गरळ ओकावंस हें योग्यच—

आहे. अंगाची कशी लाही होते. (उघड) महाराज, माझ्या पातिवत्याला बाध आणणारी कोणतीही गोष्ट मी करणार नाही अशी माझी अट मी भर दरबारांत कळविली आहे; आणि त्यावेळी आपण ती मान्यही केली आहे. असं असून आपण मला असले भलतेसलते हुकूम कसे करतां ?

भानुमती:—हुकूम कसे आहेत काय आहेत याची पंचाईत करायची गरज द्रौपदीला नसली तरी, महाराज, मी हा आपला हट्ट चालू देणार नाही. द्रौपदी माझी दासी आहे, आपली नव्हे ! द्रौपदीला माझी दासी करायची हौस आपण पुरवलीत तरी तिची अप्रतिष्ठा करायची आपली हौस पुरावायला मी तयार नाही. माझ्या अपमानान्नदल इचा सूड घ्यायला मी कसूर करीत नाही. तथापि, माझ्या सवतीचा मान हिला मिळावा हे मला खपणार नाही. जा, द्रौपदी, मी सांगिल्याप्रमाणं कामाला लाग जा. [द्रौपदी व विहंगिका जातात.] महाराज

पद. (चाल-जावो सैया.)

स्वपाति दैवतचि समजति नारी । पूजिति हृदयीं । विमल
भाव सुमनहार वाहोनी नत किंकरी ॥ ध्रु० ॥ पतिमन
वांछित जरि परललना । तरि सतीहृदयिं सुरिच विषारी ॥१॥

दुर्योधन:—(स्वगत) कांहींतरी निमित्तानं हिनं द्रौपदीला इथून घाल-विली. ठीक आहे, मीही पण पक्काच आहे. बरं, अद्यापि दूत कसा नाही आला ? (उघड हंसून) भानुमती, काय वेडी आहेस तू ! अग, द्रौपदीला तुझी सवत करावी अशी माझीतरी इच्छा कशी असेल ? तिचा अपमान करावा, तिच्या मनाला झोबावं, म्हणून जाणूनबुजून मी तसं कांहींतरी बोललों. या माझ्या लाडक्या सौंदर्यापुढं द्रौपदीची काय कथा ? तुझ्या मधुर भाषणाच्या अमृतप्रवाहांत मी पोहत असतां, द्रौपदीच्या निरस आणि कर्कश वाणीची मला आठवण तरी कशी होईल ? काय, भानुमती, तू माझ्यावर खरीच रागावलीस ? पण काय मौज दिसते आहे पहा.

पद. (चाल-सुनसखि भूपति०)

अनुपम कांति दिसे मुखिं आली । जरि सकोप सखये
बहु विलसत । मधुर लालि तव कोमल गालीं ॥ध्रु०॥
नवल होइ शशिबिंब खुलतसें । अधिकचि हें
अरुणोदयकालीं ॥१॥

भानुमती:—कां नाहीं राग येणार ! घडधडीत माझ्या डोळ्यांदेखत
“ तुझ्या हाताचा विळखा माझ्या गळ्याभोंवतीं घाल ” असं तिला
म्हणायचं आणि मग शुद्धीवर यायचं ! म्हणे काय मौज दिसते आहे !
पण अशानं नाहींहो मी फसायची !

दुर्योधन:—वेडी रे वेडी ! अगखुळे, द्रौपदीच्या हाताचा विळखा म्हणजे
प्रत्यक्ष साडेसातीचा फेराच तो ! भानुमती, तूं माझ्यापासून थोडी दूर
होतीस म्हणून मला असली थट्टा करण्याचा मोह पडला. ये, अशी जवळ
ये, आणि आपल्या बाहुपाशांत मला अगदीं घट्ट बांधून टाक ! हें भोंव-
तालचें वातावरण तुझ्या प्रेमळ सुगंधित निश्वासानं भरून गेल्यावर, त्याच्या
आवरणाच्या आंत कुविचाराला प्रवेश करायला अवसरच मिळणार नाहीं !
(तिला आलिंगन देतो.)

भानुमती:—इश ! हें काय ! सोडायचं गडे. कुणी पाहील. अगवाई,
ही पहा विहंगिकाच इकडं आली.

विहंगिका:—(प्रवेश करून) सरकार, सेनापतीकडून एक सेवक
आला आहे.

दुर्योधन:—जा. त्याला आंत पाठवून दे. [विहंगिका जाते.] (स्वगत)
मी सांगितल्याप्रमाणं दूत तर अगदीं वेळेवर आला.

दूत:—(प्रवेश करून) महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज,
सेनापतीसाहेबांची चरणापार्शी नम्र विनांति आहे कीं, “ आज्ञेप्रमाणं जल-
क्रीडेसंबंधीं सर्व सिद्धता केली आहे. डेरे-राहुच्या योग्य ठिकाणीं उभारल्या
आहेत. आतां सूर्योदयापर्यंत कोणीही सरोवराकडे जाऊं नये म्हणून
साऱ्या वनवासी लोकांना जाहीर केलं आहे. आमच्या बुद्धीप्रमाणं आम्ही

सर्व तजवीज केली आहे; तथापि कांहीं उणेपणा राहिला आहे कीं काय याचदल सरकारनीं एकवार समक्ष पाहूनच खात्री करून घ्यावी.”

दुर्योधनः—ठीक आहे. जा तूं. आम्ही इतक्यांत तिकडे येतो असं सेनापतींना कळीव जा. [दूत मुजरा करून जातो.] (स्वगत) भानुमतीला या निमित्तानें येथून घालवून, द्रौपदीची एकांतांत गांठ घ्यायची संधि आतां कशी छान साधणार ! (उघड) प्रिये, ऐकलासना सेनापतीकडून आलेला निरोप ? आज जलक्रीडेच्या प्रसंगी कोणत्याही प्रकारची उणीव पडतां कामा नये. तर ही तयारी कशी झाली आहे हें पहायचं काम मी तुझ्यावर सोंपवितों. आज सर्व रात्रभर विलासी चेष्टांना कसा ऊत यायचा. म्हणून परिवारासह पुढें होऊन तूं स्वतःच देखरेख कर जा. आम्ही आलोंच पाठोपाठ.

भानुमतीः—हें काय गडे ? आपण सारीं मिळूनच जाऊं म्हणजे झालं. आपण असायचं म्हणजेच सारीं व्यवस्था ठीक होईल.

दुर्योधनः—अग तसं नव्हे. बारीकसारीक सोई-गैरसोई बायकांच्या जशा चटकन् ध्यानांत येतात, तशा आमच्या येत नाहींत म्हणून तूं थोडी पुढें हो. अंगराज, मामा वगैरे आम्ही सर्व आलोंच पाठोपाठ. जा. विलंब करूं नको. [भानुमती जाते.] द्रौपदीच्या शिक्षेच्या पांच दिवसांच्या मुदतीपैकीं आजचा चौथा दिवस तर निघून चाललाच. प्रयत्नांची शिकस्त करून, द्रौपदीला वश करायच्या कामीं यश हें मिळविलंच पाहिजे. द्रौपदीच्या पातिव्रत्याचा भंग केल्याखेरीज पांडवांच्या अप्रतिष्ठेच्या यज्ञाची सांगताच होणार नाहीं. अनुकूल कालाची वाट पाहतां पाहतां आज संधि प्राप्त झाली आहे. ठीक आहे. द्रौपदी फार मानी व हट्टी आहे हें मी जाणतो. परंतु आतां

पद. (चाल—चंद्रवदन०)

खास हरिन द्रौपदिच्या पातिव्रत्याला । प्रेमार्जवभाव
करुनि अंति बलात्कारा ॥ ध्रु० ॥ होतां हें कार्य सफल ।
इच्छित मम पूर्ण सकल । पांडव ते जरी सजीव । भारचि
भ्रमीला ॥ १ ॥

मघांशी भानुमतीला माझ्याबद्दल थोडा संशय आल्यासारखा दिसला. कुच फिकीर नाही ! एकदां कार्यभाग उरकल्यावर तिची समजूत कशीही घालतां येईल. आतां द्रौपदी आश्रमाकडं निघाली म्हणजे तिला वाटेंतच गांठली पाहिजे. चला तर. रिकामा विचार करण्यांत वेळ घालविला तर जुळविलेली घडी विघडायची. [जातो.

प्रवेश तिसरा

[स्थळः—वनांतील रस्ता.]

द्रौपदीः—आज मनाला सारखी रुखरूख लागली आहे. मनांत भलभलते विचार येतात. मघांच्या लक्षणावरून प्रकार कांहीं ठीक दिसत नाही. असो. ज्या भगवंतानं आज चार दिवसं मला निभावून नेलं तो दयाघन उद्यांचा दिवस माझी पाठराखणी करायला कसा चुकेल ? काय ही माझी अप्रतिष्ठा ! हाय !

षट्. (दुर्गा—त्रिताल.)

साहुं कित्ती आतां विपदा । नित्य घोर अपमान अनंता ॥ ध्रु० ॥
धन्य तेचि पति त्यजिती न शांति । दुःखसागरीं पाहुनि
कांता ॥ १ ॥

कसल्याही घोर प्रसंगीं शांतिब्रह्माची कांस धरणारांनीं युद्धाच्या गोष्टी तरी कां बोलाव्या ? तें कांहीं नाही. उद्यां सूर्यास्ताची अखेरची घटका भरली म्हणजे मग—पण अजून सरलादेवी कां बरं नाही आली ? आर्धीच उशीर झाला आहे. (चाहूल ऐकून) आलीच वाटतं ! (दुर्योधन येत आहेसं पाहून) या दुष्ट लांडग्याच्या आविर्भावावरून हा या वेळीं इकडं कां येत असावा हें ध्यानांत आलं. तर आतां अगदीं सावध असलं पाहिजे.

[तोंड फिरवून चालू लागते.

दुर्योधनः—(प्रवेश करून) उभी रहा; द्रौपदी, उभी रहा. चाललीस कुठं ? द्रौपदी, लजेमुळं तूं आपलं तोंड वळविलंस म्हणून त्या बाजूकडील कमळं तुझा मुखचंद्र पाहून कशी हंसू लागली आहेत. हे कल्याणि, तुझ्याशी

चार शब्द बोलावे, तुझ्या प्रेमामृताच्या सिंचनानं माझ्या या रुक्ष जीविताला तरतरी यावी म्हणून तर मी या ठिकाणीं मुद्दाम आलों आहे.

द्रौपदी:—(स्वगत) हाय ! परमेश्वरा, शेवटीं हा प्रसंग यावा ना ? वरं, तुझी मर्जी ! (उघड) महाराज, भाऊजी, मी आपल्याला हात जोडून विनंति करतं, आपण स्वीकारीत आहां हा मार्ग बरा नव्हे. यापासून कल्याण होणार नाही.

दुर्योधन:—हां ! असं कांहीं गोड बोल. हें सुंदरी, आतां या मार्गाकडे कुणी येणार नाही अशी मी तजवीज केली आहे. तुला भिण्याचं कांहीं कारण नाही. तुझी एकांतांत गांठ घ्यावी म्हणून आज चार दिवस सारखा टपून बसलों होतो. ती नामी संधि आतां प्राप्त झाली आहे. तर, हे चारुगात्रि, माझ्याशीं चार प्रेमाचे शब्द बोलून मला प्रसन्न करायला अगदीं लाजू नको.

द्रौपदी:—बस् ! वंद करा तुमचं तोंड ? या ठिकाणीं अशा गोष्टी बोलायची तुम्हांला लाज कशी वाटत नाही ? इथून एकदम चालते व्हा.

दुर्योधन:—शाबास ! तुझ्या या हुकमतीच्या शब्दावरून माझा स्वीकार करायला तूं तयार आहेस हें उघडच दिसतं. मग असा आडपडदा तरी कां ? तुझ्या स्वयंवराच्या वेळेपासून असूयेनं प्रदीप्त झालेली तुला बश करायची माझी इच्छा आज सफल झाली असं तूं एकवार स्पष्ट शब्दांनीं सांग. तूं माझा अंगिकार करण्यास तयार आहेस असे गोड शब्द एकवार उच्चार आणि मग मला वाटेल तो हुकूम कर. तुझ्या तोंडून शब्द निघायचाच अवकाश हा दास सेवेला तयार आहे फार काय सांगू ?

पद. (चाल-सुरसुखखनि)

शिरकमला या चरणीं । नमवुनि मी, रमणी । आज्ञा तव मानिन जरि । बोलसि मधुवचनीं ॥ ध्रु०॥ वैरभाव याचि क्षणा । सोडुनिया, तव पतिंना । सार्वभौमपदिं बसविन । मनहरिणी ॥ १ ॥

द्रौपदी:—पाण्या ! चांडाळा ! तूं मला कोण समजतोस ? महाप्रतापी दैवशाली पांडवांची प्रद्वराणी मी पांचाली ! त्रिभुवनविख्यात द्रुपदराजाची

कन्या मी द्रौपदी ! मकंटा, माझ्याघुढं असले शब्द उच्चारायचं धाडस तरी तुला कसं होतं ! अरे उन्मत्ता !

पदः (अडाणा—एकताल.)

परललना—लोभें । लोकीं आजवरी मूढा । करि विचार
सौख्य काय झालें कुणाला ॥ध्रु०॥ लोभ धरुनि चितीं ।
छळि रावण सीतेप्रति । सर्वस्वासह अंतीं । गेला
लयाला ॥१॥

दुर्योधनः—(हंसून) धर्माच्या संगतीत राहून तूं चांगल्या ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगूं लागलीस आं ! द्रौपदी, परस्त्रीचा अभिलाष केला म्हणजे काय होतं, रावणासारख्या बलाढ्य वीराची दुर्दशा कशी झाली, वगैरे पौराणिक कथा तुझ्याप्रमाणं मलाही माहित आहेत ! असल्या दंतकथांना भिणार हा दुर्योधन नव्हे, म्हणून तूं या नादांत पडून व्यर्थ वेळ न घालवावास हेंच चांगलं.

द्रौपदीः—मदांधा, सुनीतीच्या गोष्टी सांगून तुला ताळ्यावर आणायची मला सुळीच इच्छा नाही, ज्याचं कल्याण व्हावं असं वाटत असेल, जो उपदेशानं मार्गावर येण्याचा संभव असेल, त्यालाच चार सुविचारांच्या गोष्टी सांगाव्या ! विकारांध नरपशु तूं ! उपदेशाचा परिणाम तुझ्यावर काय होणार ! दुष्ट पापी विचारांनी तुझा मेंदू विघडून गेलेला ! सुविचारांच्या प्रकाशकिरणांनी त्यांत बदल कसा होणार ? नीच क्रारस्थानानं भरलेली तुझी हीन बुद्धि सुविचाराला थारा कसा देणार ?

दुर्योधनः—हः ठीक ! काय लाखोली वहावयाची असेल ती घे वाहून खुशाल ! तुला तरी अशी संधि कशी यावी ?

द्रौपदीः—निर्लज्जा, तुझा सारा देहच पापमय झालेला ! तुझ्या पोरकट भाषणाची मला चीड येत नाही, मला रागही येत नाही. मात्र, माझे पति उत्पन्न झाले त्याच पवित्र कुलांत जन्माला येऊन तुझं शील इतक्या हलक्या दर्जाचं कसं निघालं, यान्त्रं सक्त ज्वल वाटतं ! कुलांगारा, परस्त्रीचा अभिलाष

दुर्योधनः—काय परस्त्रीचा अभिलाष ? नाही ! द्रौपदी, मी परस्त्रीचा अभिलाष करीत नाही ! द्रुपदराजाची कन्या पांडवांची स्त्री नसून ती या दुर्योधनाची स्वयंवराची वधू आहे. द्रौपदी, तुझ्या स्वयंवराच्या वेळीं मत्स्यभेदाचा पोरखेळ करायचं राजा द्रुपदाला कांहींच कारण नव्हतें. मी तुला मनानं वरल्यानंतर, तुझं स्वयंवर मांडायची काय जरूरी होती ? सम्राटाच्या इच्छेला येईल त्या स्त्रीची त्यानं निवड करावी, अशी शास्त्राज्ञा आहे. तुझ्या स्वयंवराच्या पूर्वीच मी तुला मनानं वरलं असल्यानं, अर्जुनाचा मत्स्यवेध अगदींच निरर्थक झाला. अशा रीतीनं झालेल्या अपमानाबद्दल त्याच वेळीं आम्ही द्रुपदाला बजावलंही होतं. आणि कांहीं झालं तरी, आमच्या पराक्रमाच्या जोरावर पांडवांच्या बाहूंतून तुला हिसकावून न्यायची, अशी प्रतिज्ञाही आम्ही त्याच वेळीं केली आहे ! द्रौपदी, या एकाच विचारानं माझं मस्तक भणाणून गेलं आहे. माझ्या सर्वांगाची कशी आग आग होत आहे ! आमचे सारे व्यवहार याच हेतूनें चालले आहेत; आणि आम्ही वनविहाराचा अट्टाहीस केला, तो तरी केवळ याचकरितां, हें तुझ्याही लक्षांत आलं असेल. म्हणून द्रौपदी, बऱ्या बोलानं माझ्या म्हणण्याला कबूल हो. नाही तर—

द्रौपदीः—नाहीं तर काय ? बोल. नीचा, तूं आणखी काय काय गरळ ओकतोस तें तरी पाहूं दे. अधमा, माझ्या पतीच्या पायांतील खेटराची तरी तुला सर असायची होती ! स्वयंवराच्या गोष्टीचा उच्चार तरी कशाला करतोस ? हें काळं तोंड घेऊन इथून एकदम चालता हो. यापुढं तुझे अमंगल शब्द मला सहन होणार नाहीत. एक शब्द उच्चारलास तर तुला जाळून भस्म करायचं सामर्थ्य मला आहे. [जाऊं लागते.

दुर्योधनः—यांब; चाललीस कुठं ? नागिणीला दुखवून मोकळी सोडण्याइतका मी मूर्ख नाही, समजलीस ? पांच नवऱ्यांची बायको तूं—पतिव्रतेच्या गोष्टी तुला कशाला ? द्रौपदी, माझं म्हणणं नाकबूल करून स्वतःचं नुकसान कां करून घेतेस ? एकवार मला होय म्हण आणि तत्काळ तुझ्या स्थितीत काय फरक होतो पहा ! कंदमूलावर पोटाची आग कशी तरी भागवून, सूर्याच्या प्रखर तेजाचे तडाके खात रानाविनांतून भटकण्यासाठी, तुझी ही कोमल काया परमेश्वरानं खास घडविली नाही.

११५११६६६

दुर्योधन—आं ! मामा, म्हणतां तंत्री काय ?

संसारावर तुळशीपत्र ठेवून, अंगाला राख फासून रानोमाळ भटकणाऱ्या भणंग भिकाऱ्यांच्या मागं लागून, तूं आपल्या तारुण्याचा नाश कां करून घेतेस ? माझी विनंति मान्य कर, जगांतील सुखोपभोगाचीं सर्व साधनं तुझ्यापुढं हात जोडून उभीं राहिलींच !

द्रौपदी:—पाप्या, चांडाळा ! भीमसेनाकडून तुझा मृत्यु निश्चित झाला असल्यानं, तुझ्या या वर्तनावद्दल आताच मी तुला शासन—

दुर्योधन:—वस् ! द्रौपदी, एकाद्या नादान स्त्रीचे अपमानकारक शब्द या दुर्योधनाला विलकूल खपणार नाहीत ! ठीक आहे. वऱ्या बोलानं तूं कबूल होत नाहीस ! बलात्कारानं तुला अशीच्या अशी ओढून नेतो. भीम, अर्जुन, कोण तुला सोडवायला येतो, तेंच मला पहायचं आहे.

[तिला धरायला जातो.

द्रौपदी:—एक पाऊल पुढं टाक. अधमा, आतांच तुझा नाश झाला म्हणून समज ! हे बंधुराया गोपालकृष्णा ! आजपर्यंत वेळोवेळीं, अनेक विकट प्रसंगी, स्वतः त्रास सोसून तूं आम्हांला साहाय्य केलंस. फिरून तुला त्रास द्यायचं जिवावर येतं. पण हे मधुसूदना, काय करूं ? या वेळीं टाहो फोडून तुझ्याशिवाय कुणाला हाक मारूं ?

दुर्योधन:—हं ! ओरड. तो चोर-जार-तुला साहाय्य करणार ! ठीक आहे. हा पहा मी तुझ्या पातिव्रत्याचा विध्वंस करतो : या दुर्योधनाचा—

शकुनी:—(गडबडीनें प्रवेश करून) घात झाला ! महाराज, घात झाला ! कोणा गंधर्वाच्या लोकांनीं महाराणीसाहेबांना सरोवरावर बंदिवान केलं आहे !

दुर्योधन:—आं ! मामा, म्हणतां तरी काय ?

शकुनी:—त्याच ठिकाणीं आज कोणी गंधर्व जलक्रीडेला यायचा आहे. त्याच्या व आमच्या लोकांची जागेसंबंधी वाचावाची होऊन अखेर असा प्रसंग आला, म्हणून कोतवाल सांगत आला आहे. आपले सारे सैनिक तयार आहेत. तर महाराज, जलदी करा. (दुर्योधन द्रौपदीकडे पहातो.) महाराज काय हे ? आधीं आपल्या बायकोची अन्नू-सांभाळा ! परस्त्रीला वश करायचा प्रयत्न मागाहून ! जलदी करा !

दुर्योधन:—अरेरे ! अखेर दुर्दैवानं वेळ साधली खरी ! द्रौपदी, या

बेळीं माझ्या तडाक्यांतून सुटल्याबद्दल तुला आनंद वाटत असेल. परंतु हा माझा हेतु उद्यां मानुमतीच्या डोळ्यांदेखत तडीला नेल्याखेरीज मी कधीही रहाणार नाही, हें पक्कं समज ! [दुर्योधन शकुनी जातात.

द्रौपदी:—गोपालकृष्णा, तूच माझा पाठीराखा होतास म्हणून मी या संकटांतून पार पडलें. हे भक्तवत्सला गोविंदा, नाना तऱ्हेच्या कल्पना करून मी तुझ्याविषयी मनांत व्यर्थ शंका आणली, तरी तू आपल्या ब्रीदाला जागलासच ! हे माधवा !

पद. (चाल—हा गगनपति.)

ही चरणिं तव अजाण भगिनी । करित दीन विनवणि
पदरिं घेइ ॥ध्रु०॥ गोपाला गिरिधरा ब्रजावन । धरुनि
दया, हरुनि भया केलें । लाज समर्थि मम राखिलि
देवा । कशि तव होउं सांग उतराई ॥ १ ॥

सरला:—(प्रवेश करून) देवि, आपण कधी होऊं नका. आधीच आज उशीर झाला आहे. तर लवकर आश्रमाकडं जाऊं या. वाटेनं मी तुम्हाला पुष्कळ सांगणार आहे. चला तर—

द्रौपदी:—चल बाई !

[जातात.]

अंक तिसरा समाप्त

द्रौपदी: — गोपाळकृष्णा, ही चरणि तव अनाथ भगिनी । करित दीन
विनवणी ॥

अंक चवथा

प्रवेश पहिला

[स्थळः—सरोवरानजीकचा प्रदेश. चित्रसेन, मंदारक व अप्सरा.]

चित्रसेनः—मंदारका, आमच्या सैनिकांनीं भानुमतीला बंदिवान करून आणलं; फार छान झालं ! कारण, यामुळं आतां राजा दुर्योधनाचा नक्षा उतरायची वेळ प्राप्त झाली आहे. स्वतःच्या व आपल्या अनुयायांच्या शौर्याची घमेंड बाळगून सर्व जगाला तुच्छ लेखणारा, आपल्या दयादांचा कपटानं घात करूं पाहणारा हा मत्सरी राजा, आतां आम्हांवर आयताच घालून येईल ! माझा संगीतकलेंतील शिष्य पार्थ; त्याच्या या उन्मत्त शत्रूची—या नराधमाची—रग जिरवायचा हा प्रसंग येत आहे, म्हणून मला काय आनंद होत आहे म्हणून सांगूं ! शिवाय—

पद. (चाल—सुतन वन०)

खुलत मन सत्कार्या जरि वाहिलें ॥ध्रु०॥ स्फुरति

बाहु उन्माद चढतसे । साहस वरि मति नव बलें ॥१॥

मंदारकः—होय महाराज, पांडवांच्या वनवासानं कुणाच्या मनाला चटका लागणार नाही ? साध्वी द्रौपदीचे क्लेश पाहून कुणाच्या मनाला वेदना होणार नाहीत ? आणि या सर्वांला कारण हा दुष्ट दुर्योधन ! याचें कपटाचरण ! पार्थ आपला शिष्य तसाच देवेंद्राचा प्रिय सखा आहे. म्हणून दुर्योधनाचं नाक ठेचल्यानं आपल्यालाच काय पण देवेंद्रांनाही संतोष होणार आहे.

चित्रसेनः—हो बरोबरच आहे. देवेंद्राना संतोष कां नाही होणार ? पार्थ देवेंद्राचा प्रियसखा आहे इतकंच नव्हे, तर ते दोघे शरीरानं भिन्न असले तरी अंतर्गामी एकच आहेत ! मंदारका, आज आपल्याला निघायला मुहूर्त फार छान साधला असं वाटतं ! बरं, अद्याप भानुमतीला काशी नाही आणली ?

मंदारकः—भानुमतीला लवकर इकडे घेउन यायला अप्सरांना सांगून पाठविलं आहे. इतक्यांत येतीलच.

चित्रसेनः—ठीक आहे. त्या येईपर्यंत आपली नित्याची करमणूक आहेच. हं ! अप्सरांनो, करा नृत्यगायनाला आरंभ ! कोकिलांच्या कंठालाही लाजविणाऱ्या तुमच्या मधुरालापानीं हा सारा वनप्रदेश कसा दुम-दुमून गेला पाहिजे समजलांत ? स्वर्गलोकीं आपल्या कौशल्यानं तुम्ही वेळोवेळीं माझं मनोरंजन करतांच. परंतु आतां त्या सर्वांवर ताण झाली पाहिजे. आज माझं मन आधीच कसं प्रसन्न आहे. तर करा प्रारंभ ! (अप्सरा नृत्यगायन करतात.) वा ! फारच बहार केलीत !

[भानुमतीसह अप्सरा प्रवेश करतात.]

मंदारकः—महाराज, या महाराणीसाहेब आल्या.

चित्रसेनः—यावं महाराणीसाहेब, असं इकडं यावं. आपण अगदीं संकोच घरूं नका. या मृत्युलोकच्या सहवासाला आपण कंटाळला असाल. आतां स्वर्गलोकीं आलां म्हणजे आपल्या जिवाला खास आराम वाटेल. स्वर्गलोकची मजा कांहीं अपूर्व आहे. म्हणून म्हणतो, हा खेद सोडा, आणि या अप्सरा जसा आनंदीआनंद करून सोडतात तसा तुम्ही करा.

मलिकाः—भानुमती, तूं कांहीं काळजी करूं नको. आतां तूं आमच्या-अरोवर स्वर्गांत आलीस म्हणजे तुला आम्ही नृत्यगायनांत छान तरबेज करूं ! बाकी, तुझ्या नुसत्या सौंदर्यानेच सर्वांना वेड लागेल; हें पाहिलंस ! या वृक्ष-वेळींना कसा बहार आला आहे. किती सुगंध सुटला आहे ! यावेळीं या रमणीय स्थानीं, चित्रसेन महाराजांचं रंजन करायला अगदीं लाजूं नको. अनुराधे, नंदनवनालाही मागं टाकणारीं अशीं स्थळं, मृत्युलोकीं देखील आहेत म्हणायचीं !

अनुराधाः—अग हो, म्हणूनच साऱ्या गंधर्वांचं या स्थानावर इतकं प्रेम आहे. नंदनवनाचा थाट वाजूला ठेवून, आमचे महाराज वरचेवर या ठिकाणीं क्रीडा करायला येतात, ते का उगीच ? हं भानुमती, आरंभ करना ! कारण आमच्या महाराजांच्या नाटकशाळेंत तुला लवकरच सामील व्हायचं आहे.

भानुमतीः—(स्वगत) हाय रे दैवा ! काय ही माझी विटंबना !

अहंकाराच्या जोरावर सर्वांना तुच्छ मानणाऱ्या या भानुमतीचे काय हे धिडबडे ! यांची ही निलाजरेपणाची बोलणी मुकाट्यानं ऐकून घेण्याचा मला प्रसंग यावा ना ! हाय !

मल्लिकाः—काय ग अनुराधे, मृत्युलोकच्या स्त्रिया हट्टी असतात का मूर्ख असतात ग ? मघांपासून मी हिला परोपरीनं समजावून सांगतें आहे. पण बाई, ही अगदीच अडमुठी दिसते. हिची समजूतच पटत नाही. हिला काय वाटतं कोण जाणे !

अनुराधाः—मल्लिके, तूं तरी बाई भारीच उतावीळ ! अगदी नुकती कुठं आमच्यांत मिसळली आहे. जसजसे दिवस जातील तसतसा हिच्या सौंदर्याचा गुलाब आपोआप खुलूं लागेल. त्याच्या वासानं सारा स्वर्गलोक दरबळून जाईल. भानुमती, तूं अशीच उभी रहा, कारण, वायका ओढून चंद्रबळ आणूं लागल्या म्हणजे पुरुषांची अधीरता अधिकच वाढूं लागते, हा नेहमीचाच अनुभव नाही का ?

भानुमतीः—राजा चित्रसेना, तुम्हीं मला बंदिवान् कां केलं ? राजा, सध्या मी बंदिवान् असलें, तरी एका राजाधिराजाची मी पट्टराणी आहे, हें विसरूं नको. चित्रसेना, मुकाट्यानं माझी मुक्तता कर.

मल्लिकाः—(हंसून) काय मौज आहे ! असल्या सौंदर्याला असला मधुर कंठ ! फारच नामी ! सौंदर्य आणि चातुर्य यांच्या मिलाफाची ही मूर्ति, आपल्या तेजानं आम्हां सर्वांना, सौंदर्याविषयीं नांवाजलेल्या अप्सरांना खचित खालीं पहायला लावणार ! ही देवेंद्राच्या सभेंत नृत्यगायन करूं लागली म्हणजे तिथं काय खळबळ उडेल म्हणून सांगूं ! भानुमती, एकाच नवऱ्याला चिकटून रहायची मृत्युलोकाची वेडगळ कल्पना अगदी सोडून दे. स्वर्गांत असा प्रकार नाही. एकाच पुरुषाच्या हुकमतीखालीं सारा जन्म कंठायचा ! कोण ही राक्षसी रूढि ! मृत्युलोकच्या स्त्रियांना खऱ्या प्रेमाची कल्पनाच नाही असं वाटतं ! नाहीतर, सुंदर तरुणींनीं आपल्या पायांत एकपतित्वाच्या रूढीची अवजड बेडी कधीच अडकवून घेतली नसती.

अनुराधाः—अग, ही एकवार आमच्याबरोबर स्वर्गांत येऊंदे तर खरी, हिच्या या सान्या वेडगळ कल्पना आपोआप पालटून जातील.

भानुमतीः—चित्रसेना, याचा परिणाम बरा होणार नाही. तुम्ही मल्ल

कोण समजतां ? माझे प्राणनाथ दुर्योधन महाराज आपल्या बाणांनी तुम्हां गंधर्वांची हृदयं विदीर्ण करतील हे पक्कं लक्षांत असुंदे. राजा, तू तरी या दासीच्या तोंडाला कांहीं आळा घाल. 'असलीं निर्लज्जणांचीं भाषणं तुम्हांला ऐकवतात तरी कशी ? माझी सुटका झाल्यावर—

मल्लिका:—वा ग वा ! फारच मोठा डौल आणला आहेस की ? तुझ्या प्राणनाथाकडून आमच्या सैनिकांचा पराभव झाल्यावर मग सुटकेची कथा ना ? मानवाकडून गंधर्वांचा पराभव ? अगदींच अशक्य गोष्ट !

अनुराधा:—अग, आतां ही चांगल्या प्रौढपणाच्या गोष्टी सांगू लागली यावरूनच काय तें समज. चित्रसेन महाराजांच्या नाटकशाळेचा मान मिळवू पाहणाऱ्या या भानुमतीला, असा मोठेपणा दाखविलाच पाहिजे. अग, दरिद्री स्त्रीला श्रीमान् पति मिळाला तर त्या घटकेपासून तिचं पाऊल देखील कसं तोऱ्यानं पडू लागतं.

मल्लिका:—अग, पण ही दरिद्री का आहे ? ही म्हणे महाराजाधि-
राजाची पट्टराणी आहे ! मृत्युलोकच्या राजाची राणी ही !

अनुराधा:—अग हो ! पण तीच गंधर्वाधिनाची नाटकशाळा झाली की साराच मनु पालटला ! मृत्युलोक तो काय आणि तिथले राजे ते कसले ! काय घेऊन बसलीस !

चित्रसेन:—कायग अप्सरांनीं, महाराणीसाहेबांना काय बोलतां ? त्यांच्या अरमानाचा परिणाम फार भयंकर आहे वरं ! भानुमती, महाराणी-
साहेब, दुर्योधन महाराजांच्या पराक्रमाचं आम्हांला फार भय वाटतं. आमच्या सैनिकांनीं आपल्याला बंदिवान् केलं याबद्दल दिलगिरी वाटते.

मंदाकिनी:—बाईसाहेब, आपल्या कौरवसेनेचे वाण आमचे गंधर्ववीर सहज सहन करूं शकतील, परंतु आपल्या नयनवाणापुढं मात्र त्यांचा निभाव लागेल की नाही याची भीति वाटते. बाईसाहेब, स्वर्गीय प्रेमाची जादू अद्याप आपल्याला समजलेली नाही. दुर्योधनमहाराज आपल्याला अंतरले, फार चांगली गोष्ट झाली. आतां त्यांना घेऊन आपल्याला काय करावचं म्हणा. स्वर्गीय प्रेमाची अत्युच्च तयारी म्हणजे हजारो प्रेमी वैद्यांना प्रेमाचा पिंजा घालायला लावून स्वतः कुणालाच प्रेम अर्पण न

करणं ही होय. अनुराधे, सांग. या मृत्युलोकच्या राणीसाहेबांना स्वर्गीय प्रेमाची महती वर्णन करून सांग.

अनुराधा:—बाईसाहेब, या प्रेमाची महती आपल्याला आपोआपच कळू लागेल. आपण स्वर्गात आला की तिथल्या तरुणांच्या तोंडाला पाणी सुटून, त्यांची तिरवी नजर तुमच्याकडे वळेल. त्या उलू तरुणांच्या दृष्टीला आपली दृष्टि किंचित् भिडवून, सौंदर्याच्या ताठ्यांत तुमकत मुरडत पावलें टाकू लागाल, तेव्हां तुमच्या प्रेमाची जोपासना करायला किती तरी तरुण तुमच्या नादी लागतील. आपल्या नादाला लावून शेवटीं सर्वांनाच फर्शी पाडणं हीच स्वर्गीय प्रेमाची खरी खुबी.

मल्लिका:—राणीसाहेब, स्वर्गात आल्यावर शेंकडों तरुणांच्या मतांत निराशा उत्पन्न करून, अखेर आपल्या मनास येईल त्याच्याशी विलास करा. एकाचा कंटाळा आला तर दुसऱ्याकडे नजर फिरविणं, स्वर्गीय प्रेमाच्या बाबतींत कोणत्याही प्रकारानं गैर मानलं जात नाहीं. इतकंच नव्हे, तर ज्या स्त्रिया अतिशय सुंदर असतात त्यांनीं आपल्या तारुण्याचा भर एकाच तरुणाला अर्पण करणं, आमच्या नीतिशास्त्रज्ञांनीं पाप ठरविलं आहे. बाईसाहेब, या साऱ्या गोष्टी ध्यानांत घेऊन आमचं म्हणणं आपल्याला रुचतं का पहा.

दूत:—(प्रवेश करून) महाराज, दुर्योधनादिक कौरववीर क्रोधानं बेफाम होऊन कसे धावत येत आहेत. ते अगदीं नजीक आल्याची वार्ता द्यायला मी आलों आहे.

चित्रसेन:—ठीक आहे. मीही तयारच आहे. मी दुर्योधनाची वाटच पहात होतो. अप्सरांनीं, आतां तुमचं इथलं काम उरकलं. तुम्ही सर्व आपापल्या स्थानीं जा. (अप्सरा जातात.) भानुमती बाईसाहेब, आपल्यासारख्या वायकांना त्रास द्यायची माझी विलकूल इच्छा नाहीं. आपल्याला मुक्त केलं आहे. आतां आपण वाटेल तिकडे जा. मात्र, मानानमानाच्या नसत्या कल्पनेला बळी पडून, सज्जनांचा छळ करायची राक्षसी महत्वाकांक्षा आजपासून अगदीं सोडून द्या. जा. हा प्रसंग नीट लक्षांत ठेवा (भानुमती जाते.) राजा दुर्योधन पराक्रमी असल्याचं ऐकतों. परंतु आज त्याचा पराक्रम प्रत्यक्ष अजमावयाचा समय आला आहे. आतां युद्धामध्ये पराजित

करून, या दुर्योधनाला बंदिवान् म्हणून देवेंद्रापुढं हजर केलं म्हणजे आपली ही कामगिरी झालीच. [जातात.

प्रवेश दुसरा

[स्थळः—वनप्रदेश.]

अष्टावक्रः—(प्रवेश करून) कशी मौज आहे ! देवाची करणी आणि नारळांत पाणी ! अचानक हा कोण गंधर्व उत्पन्न झाला काय आणि एका क्षणांत त्यानें साऱ्या कौरवसेनेची धूळदाण केली काय ! सोसाट्याच्या वाऱ्यांनं उडणाऱ्या गवताप्रमाणं सारं सैन्य कसं सैरावैरा पळत सुटलं आहे. बेट्यांनीं मोठ्या शिस्तीनं पिछाडीवरच चाल सुरू केली आहे. फुरसदीच्या वेळीं आपल्या पराक्रमाच्या लांब लांब गप्पा शोकणाऱ्या यारणगाजींना, शेवटीं शस्त्रास्त्रापेक्षां पायांनींच हात दिला म्हणायचा. आजन्मांत असला देखावा मीं कधीं पाहिला नव्हता. दुर्योधनमहाराजांच्या कृपेनें हे पहायला तरी मिळालं ! बाकी, युद्धाच्या गोष्टी दुरून ऐकायला चऱ्या हे खरे. या उन्मत्त दुर्योधनानं या वनांत येऊन आपल्या नीचपणाचा कळसच केला. पण आतां शेराला सव्वाशेर भेटलेला दिसतो. शेडी तुटते कीं पारंब्री तुटते हेच आतां पहायचं. या कुलांगाराच्या मुसक्या बांधून याची धिंड काढलेली पाहिल्याखेरीज कांहीं माझ्या डोळ्याचं पारणं फिटणार नाही.

भानुमतीः—(प्रवेश करून) काय हे दुर्दैव हात धुवून माझ्या पाठीमागं लागलं आहे ! मी गंधर्वांच्या बंदिवासांतून सुटल्याबद्दल आनंद मानूं, का महाराजावर आलेल्या संकटाबद्दल काळजी करूं ? करूं तरी काय ? आई जगदंबे !

पद. (चाल—मोहे विसर.)

करि विनवणी तुला विनत दासी। अदय न होई सदये
शुभ देइ वराला ॥ ध्रु० ॥ शासन खचिताचि घडत
अम्हांला। अतिशय छळिलें कीं सतीला। काळ कठिण
किती आला ॥ १ ॥

अष्टावक्रः—कोण ? भानुमती ! अरे ही गंधर्वांच्या तडाक्यांतून कशी निसटली !

शकुनीः—(प्रवेश करून) पांडव द्वैतवनांत आहेत म्हणून आम्ही इथं येऊं नये असं राजा धृतराष्ट्र कार्नीकपाळीं सांगत असतांही त्याचं न ऐकतां गोधनाची पाहणी, वनविहार, वगैरे गोष्टींना हा काळ फार अनुकूल आहे, अशा थापा त्या वृद्धाला मारून, केवळ पांडवांचा छळ—प्रसंगी नाश—करायच्या हेतूनं आम्ही हा वनविहाराचा वेत केला. परंतु बाजू सर्वस्वी अंगावर आली. आमच्या धूर्तपणाचीं फळं आतां आम्हांला चांगलीच चाखावीं लागणार ! दुर्योधनमहाराजांशिवाय हस्तिनापुराला जाऊन हें काळं तोंड दाखवावं तरी कसं ?

अष्टावक्रः—(स्वगत) ऐका, या गष्टी चोराचीं हीं मुक्ताफळं ऐका !

शकुनीः—धर्माकडे जाऊन महाराजांच्या मुक्तासारथी मदत मागायचं धैर्य मला कांहीं होत नाही. कसं करावं ? (पाहून) कोण भानुमती ? तूं इथं कशी ?

भानुमतीः—(शकुनीला पाहून) कोण मामंजी ! देवालाच माझी दया आली म्हणायची ! मामंजी, चित्रसेनानं माझी फार विटंबना केली हो; आणि महाराज आल्याचं ऐकून मला सोडून, त्यांच्यावर आनंदानं धावून गेला !

अष्टावक्रः—(पुढें होऊन) अरेरे ! देवी द्रौपदीपेक्षां आपली विटंबना जास्त झाली आं ! पण बाईसाहेब, आपण कां काळजी करतां ? महाराज आहेतना त्याचा सूड उगवायला खंबीर !

भानुमतीः—मामंजी ! यावेळीं तुम्ही एकटे कसे ? महाराज कुठं आहेत ?

शकुनीः—महाराज कुठं आहेत हें मी आतां कोणत्या तोंडानं सांगूं ?

अष्टावक्रः—कां, त्यांत कसली लाज. सांगा कीं याच तोंडानं !

भानुमतीः—मामंजी, तुम्ही म्हणतां तरी काय ? काय असेल तें स्पष्ट सांगा हो. आधींच माझा जीव—

शकुनीः—बाळे, काय बोलूं ! त्या दुष्ट गंधर्वांनं महाराजांना बंदिवान् करून नेलं !

भानुमतीः—हाय रे दैवा ! हें मीं काय ऐकलं ! [रडूं लागते.

पद. (ललत-त्रिताल.)

हाय कसा हा घाला । घालिसि तूं निष्ठुर दुर्देवा ॥ध्रु०॥

गंधर्व न तो केतुचि प्रासी । मम सौभाग्यरवीला ॥१॥

जाति न कां मत्प्राण परिसतां । दारुण या वचनाला ॥२॥

अष्टावक्रः—अरेरे ! फार वाईट झालं ! अंगराज कर्णासारखा महा घनुर्घर जिवलग मित्र, आणि मामासाहेब, तुमच्यासारखे कारस्थानी मुत्सद्दी साहाय्यकर्ते असून महाराजांवर असा प्रसंग यावा ना ? शिव शिव !

शकुनीः—भटजी, युद्धाला सुरवात होतांच गंधर्वानं जर्जर केल्यामुळं अंगराजांनीं पळ काढला म्हणून महाराजावर असा प्रसंग ओढवला.

अष्टावक्रः—काय, अंगराज पळाले ? अरे वारे घनुर्घर ! वारे रणसारंग ! पण मामासाहेब, त्या गंधर्वानं राणीसाहेबांची विटंबना केली, महाराजांचा उपमर्द केला याबद्दल राजरोसनणानं प्रतिष्ठित लोकांना साक्षी ठेवून, दरबार भरवून चांगली चौकशी करा. त्या अपराधी चित्रसेनाला फडक शासन हें झालंच पाहिजे ! तुम्ही स्वस्थ काय बसलां ?

शकुनीः—(स्वगत) अरे भटुड्या ! तूं जातीवर गेलास अं ! तुला मी भोळसर समजत होतो. परंतु या वेळीं कांहीं बोलतां येत नाही.

भानुमतीः—मामंजी, या दुष्ट गंधर्वांचं पारिपत्य करायचं सायर्थ्य कुणाला नाही काहो ? तुम्हांला देखील कांहीं उपाय सुचत नाही का ?

अष्टावक्रः—मामासाहेब, तुमचं डोकं फार सुपीक आहे. काढाच एकादी शकल !

शकुनीः—(स्वगत) भटुड्या, तूं मला खिजवितोस अं ! (उघड) भानुमती, मला उपाय सुचला आहे. आणि तूं भेटलीस हें फार उत्तम झालं. अर्जुनाशिवाय हें काम मागणार नाही. सर्व मानापमान बाजूला ठेवून, घर्माच्या पायावर लोळण घेतल्याखेरीज तरणोपाय राहिला नाही. म्हणून भानुमती, तूं स्वतः धर्मराजाकडे जाऊन महाराजांच्या सुटकेबद्दल—

अष्टावक्रः—हां, हां ! मामासाहेब काय हें भलतंच बोलतां ! त्या नजागळ, बुद्धिहीन, मंदभागी घर्मराजाच्या पायावर लोळण ? विष्णवेनमः ! अहो, मानापमानाची कांहीं चाड बाळगा, ही हकीगत ऐकून पांडवांना

वाईटच वाटेल नाही ! या वनांत येऊन वाटेल तसें उन्मत्तपणानं वागलां. साध्वी द्रौपदीला ढळढळा रडायला लावलंत आणि इतक्या साऱ्या नीचपणावर, मामासाहेब, तो संध्याकाळचा प्रकार तुम्ही इतक्यांतच विसरलां घाटतं ? देवी द्रौपदी आश्रमाकडेच गेली आहे. ती तुमची चांगली पाद्यपूजा करायला लावील. लाज नाही वाटत पांडवांची मदत मागायला !

शकुनीः—भटजी, तुम्हांला हात जोडतो, मेहेरवानी करून आतां कांहीं बोलूं नका.

भानुमतीः—भटजी, आम्ही सर्वस्वी अपराधी आहों. आतां आम्हांला व्यर्थ कां हिणवितां ? या वेळीं आमचे सर्व मानापमान पार धुळीला मिळाले आहेत. महाराजांची सुटका झाली म्हणजे सारं मिळविलं. धर्मराजांच्या पायांवर लोटांगणं घेऊन महाराजांच्या सुटकेची भीक मी त्यांच्यापार्शी मागणारच—देवा, या कामांत तरी मला यश दे ! भटजी, तुम्ही आतां होईल तितक्या लवकर आम्हांला आश्रमाकडे पांचवा. मी तुमची धर्मकन्या आहे असें मानून मला चुडेदान द्यायचा मनापासून यत्न करा. मी तुमच्या पायां पडते.

अष्टावक्रः—छे ! छे ! वाईसाहेब हें काय ? तुमच्यांकरितां मला योडाच त्रास पडणार आहे. चला. कांहीं काळजी करूं नका. अगदीं जंघळव्या वाटेनं मी तुम्हांला आश्रमाकडे पांचवितों. चला. जल्दी करा. [सर्व जातात.]

प्रवेश तिसरा

[स्थळः—सरोवरानजीकचा प्रदेश.]

[चित्रसेन, त्याचे सेवक व बंदिवान दुर्योधन.]

चित्रसेनः—महाप्रतापी राजाधिराज दुर्योधनमहाराज, सात्त्विक मनो-वृत्तीचा छळ करण्यांत प्रवीण असलेल्या आपल्या साऱ्या वलगाना निष्फळ व्हाव्या असा परमेश्वरी संकल्पच असला पाहिजे. भारतेश्वरा, सज्जनांना ताप देण्यांत निरंतर गढून गेलेली आपली शक्ति, माझ्यासारख्याकडून ठेचली

जाणं जगांतील सद्गुणांच्या वास्तव्यासाठी जरूरच होतं. माझ्या पराक्रमाची मी प्रौढी मिरवितों असं आपण समजू नका. परंतु,

पद. [सोनी-तेवरा.]

जय नाहिं कधिंही पापमूला दुष्ट मतिला लाभला ॥ध्रु०॥

क्षात्रकुलबल थोर असुनी । धर्मबंधा अवगणोनी ।

आचरति मदमत्त त्यांप्रति । खास नाशचि ठेविला ॥१॥

दुर्योधनः—चित्रसेना, माझ्यावर मिळविलेल्या यशश्चित्त विजयानं फुगून जाऊन तूं अशा वल्गना करुं लागलास अं ! एकदां युद्धाला उभं राहिल्यावर यश येईल का अपयश येईल याचा विचार वीर पुरुष करित नसतात. या वेळीं मी पराजित झालों म्हणून मला विलकूल खेद वाटत नाहीं.

चित्रसेनः—दुर्योधना, तूं इतका निर्लज असशील हें मला माहीत नव्हतं ! आतां निराश्रित झालेल्या तुझ्या भानुमतीला कोणीही बलवान् पुरुष आपलीशी करायचा प्रयत्न करील, याबद्दलही तुला मौजच वाटत असेल, नाहीं !

दुर्योधनः—असले क्षुद्र विचार कुणाही मृत्युलोकच्या वीराच्या अंतः-करणांत सांपडतील असं मला वाटत नाहीं. स्वर्गातील योद्धे इतके नादान असतात काय ?

चित्रसेनः—अरे, मृत्युलोकच्या नराधमा, देवी द्रौपदीवर-आपल्या भावजयीवर-बलात्कार करायला धजणारा तूं अशा वल्गना करतोस ! माझ्यासारख्या नेहमीं स्त्रियांच्या सहवासांत असणाऱ्या रंगेल गडयाकडून तुझ्यासारख्या पराक्रमाच्या धुंदीत असणाऱ्या वीराचा पराभव होतो, यावरून तरी कांहीं बोध घे.

दुर्योधनः—बस् ! रिकामा उपदेश करायच्या भानगडीत तूं पडूं नको. तुला काय करायचं असेल तें खुशाल करून घे. आणि त्याच वेळीं तुझ्या कृत्याबद्दल तुला चांगलं प्रायश्चित्त भोगावं लागणार हें पक्कं ध्यानांत ठेव.

चित्रसेनः—हुः ! काय धमकावणी देत आहेस ! अरे, शांत स्वभावाच्या

धर्मराजानें आजपर्यंत तुझी फार गय केली, यामुळं तूं अगदी शेफारून गेला आहेस. या वनांत येऊन, यावर आपला अधिकार फर्मावून आणि त्यांतूनही आपल्या हुकमाची लबाडीनं अंमलबजावणी करून, देवी द्रौपदीला संकटांत घातलंस, तिचं पातिव्रत्य हिरावण्याचा प्रयत्न केलास ! परंतु अधमा, आतां मात्र तुझी सद्दी सरत आली असून, पांडवांच्या प्रभावाचं सुदर्शन तुझ्या मागं लागणार हें अद्यापि तुला पटत नाहीं काय ? अरे—

पद. (मल्हार-त्रिताल.)

सत्य तळपतें नीति विलसते । तेजें उज्ज्वल होत भुवन-
तल ॥ध्रु०॥ दुर्गुणतमघन सद्गुण-रविला । व्यापिति
समयीं जाति लयाला । अंतीं तेजचि राहते ॥ १ ॥

दुर्योधनः—पांडवांच्या प्रभावाच्या सर्व गोष्टी मला माहित आहेत. त्याची जाणीव तुझ्यासारख्या तिन्हाइताकडून व्हायची मला जरूरी नाहीं.

चित्रसेनः—यामुळंच तर तुझ्यावर असा प्रसंग आला. पांडवांचा—तुझ्या सिंहासनावर अर्धा इक असणाऱ्या दायदांचा स्नेह संपादन केला असतास, त्यांच्याशीं सलोख्यानं राहिला असतास, तर आज माझा नंदिवान् व्हायचं तुझ्या नशिबीं कां आलं असतं ?

दुर्योधनः—मी पांडवांना ओळखतो व पांडव मला ओळखतात. आमच्या मनगटाच्या जोरावर आमचे सर्व हेतु आम्ही तडीला नेणारच ! परंतु,

पद. (जीवनपुरी-त्रिताल.)

पांडवगुणवर्णन अति करुनी तूं आतां । आणी न माझ्या
श्रवणा अपवित्रता ॥ध्रु०॥ केला बहुत गौरव श्वाना तरी
त्या । येई का केसरिची समता ॥१॥

चित्रसेनः—बरोवरच आहे ! जित्याची खोड मेल्याशिवार्य कशी आणार ! आज तुमच्या पराक्रमाच्या तेजानं सान्या भूतलावर प्रकाश पडला ! तुझा कंठमणि महाधनुर्धर कर्ण, त्याच्या प्रभावानं तुझ्या

प्रमाणंच साऱ्या जगाचे डोळे दिपून गेले ! पापाचे घडे पूर्ण भरून तुझ्या आयुष्याचे विंडवडे काढण्याचा परमेश्वरी संकल्पच असला, तर तू कसा चुकणार ? भीमसेनानं प्रतिशाच केली आहे म्हणून निरुपाय, नाहीं-तर तुला आतांच कंठस्नान—

दुर्योधनः—अरे जा ! अशा पोकळ प्रतिशा मी सर्व जाणतो ! यामुळं मला भय उत्पन्न होईल अशी तुझी समजूत असेल तर ती साफ चुकीची आहे. रिकामी तोंडाची वाफ सोडायला काय जातं !

चित्रसेनः—उद्दामा, तू आणि तुझ्या मार्येनं पांडवांचा पाणउतारा आणि त्या महासाध्वी द्रौपदीचा नाहक छळ केला नसता, तर हा प्रसंग तरी तुझ्यावर कां आला असता ? ठीक आहे. आतां तुझी अगदीं गय करून उपयोगी नाहीं. दुर्गुण कितीही प्रबल झाले, आणि कालचक्राच्या अनुकूल फेऱ्याचा आश्रय घेऊन सद्गुणांना नामोहरम करायच्या वावर्तीत त्यांनीं थोडंसं यश संपादन केलं, तरी अखेर सर्व शक्तिमान् प्रभूच्या लीलेनं त्यांना सद्गुणापुढं हारच खावी लागणार, हें प्रत्यक्ष उदाहरणानं जगाला दाखविण्यासाठीं; तुला असाच्या असा द्रैवेन्द्रापुढं नेऊन हजर करतो. रक्षक हो, विमान सज्ज करा. (रक्षक जातात) महाराज, आमच्या जल-क्रीडेकरितां तुम्हीं मुद्दाम करविलेल्या तयारीचा आतांपर्यंत आम्हीं पाहुण-चार घेतला. आतां आपण आमचे पाहुणे झालां ! तेव्हां आपली बडदास्ते आम्हांला योग्य रीतीनं राखलीच पाहिजे. या भूतलावरील जलक्रीडेपेक्षां—वनविहारापेक्षां—अंतरिक्षसंचारांत आपल्याला फार मौज वाटेल अशी मला आशा आहे. भूलोकावर उन्मत्तपणानं अधिकार गाजविणाऱ्या महाप्रतापी दुर्योधनमहाराजांना, अंतरिक्षांत संचार करित असलेले पाहून मृत्युलोकच्या त्यांच्या आसेष्टांना किती तरी आनंद होईल ! महाराज, आपला अधिकार असलेल्या या वनप्रदेशांच्या वरील हवेंतून आमचं हें विमान न्यायला आपली परवानगी आहे ना ? राजाशेचा भंग तरी माझ्या हातून होत नाहीं ना ? उन्मत्ता, आतां कां बोलत नाहींस ?

[पडदा पडतो]

अंक चवथा समाप्त.

अंक पांचवा

प्रवेश पहिला

[स्थळः—धर्म, अर्जुन, द्रौपदी, बसली आहेत.]

धर्मः—नाहीं—अर्जुना, तुझी विचारसरणी मला मान्य नाही. द्रौपदी, तुझं म्हणणं मला पटत नाही. राज्ञी भानुमतीला कोणा गंधर्वानं बद्ध केलं म्हणून तिच्या मुक्ततेसाठी सुयोधन प्रयत्न करीत असतां, त्याच वेळी त्याच्या अपराधाबद्दल त्याला शासन करायला—आपल्या अपमानाचा सूड उगवायला—आम्ही प्रवृत्त व्हावं, हें तुमचं म्हणणं, मघांशीं मला प्रशस्त वाटलं नाही. त्याचप्रमाणं, आतां राज्ञी भानुमती आमच्या आश्रमाच्या दारांत सुयोधनाच्या मुक्ततेसाठीं आमची मदत मागायला स्वतः आली असतां, या वेळीं, आम्ही मदत करूं नये, ही गोष्ट माझ्या मनाला प्रशस्त वाटत नाही.

अर्जुनः—मग काय ? दादा, हातची संधि गमावून जन्मभर अपमानांत खितपत पडावं म्हणतां ? दादा, दुर्योधनाची घमेंड मी माझ्या धनुर्विद्येच्या बलावर या पूर्वी केव्हांच जिरविली असती. परंतु तुमचा शांत स्वभाव नित्य माझ्या मार्गांत आडवा येत गेला. तशा प्रसंगीं होणारी मनाची तळमळ, मी कशी तरी सहन केली. पण आतां उलट, चित्रसेन गंधर्वांशीं—माझ्या गुरूंशीं—युद्ध करून या नीच दुर्योधनाची अब्रू बचावायचा मला हुकूम करतां, या विधिघटनेला काय म्हणूं ? आम्हां पांडवांचा काळच अद्याप बदलला नाही असं मानून, कपाळावर हात मारून स्वस्थ बसण्यापलीकडं मार्गच राहिला नाही !

द्रौपदीः—महाराज, माझं म्हणणं आपल्याला पटत नाही असं स्पष्ट सांगून आपण मोकळे झालां. परंतु लीनतेनंच कां होईना, तेंच उत्तर आपल्याला देणं मला शोभणार नाही ! पण अंतःकरणांत पैट घेऊं पाहणारे विचार धोलून दाखविल्याखेरीज माझ्यानं राहवतच नाही यालागीं तरी काय करूं ? महाराज परवानगी असेल तर थोडं स्पष्ट बोलतें !

धर्मः—बोल. मनांत काय असेल तें स्पष्ट बोल. पांचालि, तूं कितीही कठोर बोललीस तरी त्याचा मला राग येणार नाही. बोल, काय तें स्पष्ट बोल.

द्रौपदीः—महाराज, अजून तरी हा शांतपणा सोडून वैन्याचा सूड उगवायची बुद्धि मनांत वाळगायला नको का ? आज चित्रसेन गंधर्व परभारें दुर्योधनाला कैद करून नेत आहे ही आनंदाची गोष्ट नाही का ? शक्ति असून शत्रूची खोड मोडायची ही वेळ नव्हे हें कबूल केलं तरी, शत्रूवर उपकार करायची तरी सध्यां वेळ आहे का ?

अर्जुनः—दादा, शत्रु आणि उपकार ही शब्दरचनाच मला पसंत नाही. शत्रूचा सूड उगवावा ही कल्पनाच ज्याला नाही तो वीर कसला ? प्राण गेला तरी वेहत्तर ! उद्दामांचा दर्प कां सहन करावा ?

धर्मः—अर्जुना, द्रौपदी, तुमच्या अंतःकरणाची नौका क्षुब्ध झालेल्या विकारसागरांत हेलकावे खात सोडूं नका. विकार आणि विचार यांचा झगडा प्रत्येक वावर्तीत सुरू असायचाच. पण शहाण्यांनी विकाराला आवरून, विचाराचाच अवलंब केला पाहिजे. मग, अशा प्रसंगी सामान्य जनतेकडून तें वर्तन निवृत्त मानण्यांत आलं तरीही फिकीर नाही. परिस्थितीच्या ताब्यांत आपली विचारशक्ति देऊन, सामान्य जनाप्रमाणच आपण हलक्या मनोवृत्तीला बळी पडलों तर मग, आम्ही पांडव आणि सामान्य जनता यांमध्ये भेद तो काय, याचा विचार आम्ही नको का करायला ? राजा सुयोधन आज आपला राजा आहे. आणि राजावरचं संकट दूर करायला, प्रजेनं आपलं सर्वस्व अर्पण करायला तयार असलं पाहिजे हा धर्माचा आणि नीतीचा सिद्धांत अर्जुना, द्रौपदी, तुम्हांला मान्य नाही का ? वेळ प्राप्त झाली म्हणजे समोरासमोर समरांगणावर सुयोधनाचा काय समाचार घ्यायचा, तो खुशाल घ्या. त्याला माझी हरकत नाही. परंतु सुयोधनाच्या पडत्या काळाचा फायदा घेऊन, आपली सूडाची इच्छा तृप्त करूं पाहणं ही गोष्ट मला पसंत नाही म्हणून 'पांचालि, आपला दुराग्रह सोडून सुयोधनाच्या मुक्ततेसाठी अर्जुनाला जाऊं दे.

द्रौपदीः—महाराज, राजा म्हणून प्रजेनं सर्वस्व अर्पण करावं ही गोष्ट मला मान्य आहे; पण राजा या पदवीला दुर्योधन पात्र आहे काय ?-आपस्य

प्रजाजनांचा नाहक छळ करणारा, आपल्या भावजयीकडं पापी नजरेनं पाहणारा हा राजा ! महाराज, त्या प्रसंगाची आठवण झाली आणि आपला हा शांतपणा पाहिला म्हणजे अंतःकरणाचे कसे तुकडे तुकडे होतात ! मी आपली सहधर्मचारिणी नसतं तर ह्या वेळीं, त्या पापी नजर टाकणाऱ्या डोळ्यांच्या निमिषार्धांत खांचा करून टाकल्या असत्या ! राजा म्हणून आपल्या बायकोचं पातिव्रत्य देखील अर्पण करायला आपण संमति देणार का ? हाय ! हाय !

अर्जुनः—दादा, द्रौपदीच्या मनाला विनाकारण क्लेश कां देतां ? हिचे अश्रु, तुमचा निश्चय धुवून टाकायला समर्थ नाहीत काय ?

धर्मः—नाहींत, अर्जुना, पांचालीचे अश्रु माझा निश्चय बदलू शकत नाही !

द्रौपदीः—बरोबरच आहे, बायकांच्या मनोविकाराची जाणीव आपणांला कशी असणार ? पण महाराज.

पद. [चालः—कां निंदका०]

हा काळिमा जगाला । सौभाग्या मंगलाला ॥ध्रु०॥ गांजि

सतीला खल पापी तरि । पाति न करी प्रतिकारा ॥ १ ॥

कुलस्त्रियांच्या नाजुक मनोवृत्तीची ओळख करून घेण्याचं सामर्थ्य आपल्या आंगीं नाही, ही गोष्ट मनांत आली म्हणजे स्वयंवराच्या वेळीं मत्स्यभेद करण्याचं कौशल्य जागच्या जागींच थिजून गेलं असतं आणि ही द्रुपद-राजकन्या जन्मभर अविवाहितच राहिली असती तर फार बरं झालं असतं, असाही विचार माझ्या मनांत—

धर्मः—पुरे ! द्रौपदी, हृदयाला पीळ पाडणारं तुझं भाषण पुरे कर. आपल्या भाषणानं अगर कृतीनं कुणाचंही मन न दुखविण्याचं श्रेय आजपर्यंत या धर्मानं संपादन केलं आहे. परंतु, या वेळीं स्पष्ट बोलून तुमचीं मनं थोडीं दुखवलीं गेलीं तर त्याबद्दल मला क्षमा करा. आमचा वनवास आणि अज्ञातवास संपल्यानंतर, आपसांत तंटा तुटत नाही असें ठरेल तर, कौरवांचा युद्धांत कसाही समाचार घ्यायला तुम्हांला पूर्ण मोकळीकच आहे. परंतु, या वेळीं चित्रसेनाची उपेक्षा करून चालण्याजोगं

नाही. कांहीं झालं तरी, सुयोधन आपला असून चित्रसेन हा परका आहे. आपल्या भाऊवंदांच्या मुसक्या बांधून चित्रसेन त्यांना बंदिवान् करून घेऊन जात आहे आणि अशा प्रसंगी आम्ही स्वस्थ वसलों तर, आमच्या या कृत्यावर भावि इतिहासकार नामर्दपणाचा छाप मारणार नाहीत का ?

अर्जुनः—दादा, त्याची नको तुम्हांला काळजी. दुर्योधनाची काय बेअब्रू व्हायची ती होऊं दे, त्याचे काय धिडवडे निघायचे ते निघूंदेत. आणि मग मला हुकूम करा. चित्रसेन गंधर्वाला एका क्षणांत शासन करून दुर्योधनाला सोडवून आणतो. दादा, मग या कार्मी प्रत्यक्ष देवेंद्राशी युद्ध करण्याचा प्रसंग आला तरी तुमची इच्छा असेल तर, स्वर्गपाताळ कंपायमान करून देवेंद्रालाही तुमच्यापुढें उभा करीन, नामर्दपणाची भीति कां वाळगतां ?

धर्मः—अर्जुना, एकच देवेंद्र काय पण सहस्र देवेंद्रांचा पराक्रमही तुझ्या पराक्रमापुढें फिका पडेल याबद्दल मला संशय वाटत नाही. पण परक्याकडून स्वकीयांच्या हालअपेष्टा होण्याची इच्छा करणें हें बरें नव्हे. आज सुयोधनाचा कांटा परभारें आपल्या मार्गातून नाहीसा होतो या गोष्टीत आनंद मानणारा पुरुष, आपल्या स्वतःचाच नव्हे तर आपल्या कुलाचा—आपल्या देशाचा—नाश करायला प्रवृत्त झाला, असं म्हणायला हरकत नाही. सुयोधनाचा कांटा परभारेंच उपटला गेला तर, अर्जुना, तुझ्या पराक्रमाला तरी वाव कसा मिळणार ? सुयोधनाच्या रक्तानं भरलेल्या भीमाच्या हातांनीं आपली वेणी घालण्याची, द्रौपदी, तुझी इच्छा, अर्जुनानं या वेळीं सुयोधनाला सोडविल्याखेरीज, कशी पूर्ण होणार ? आपसांत भांडणं भांडावीं; त्यापार्यीं मृत्युलोकचा अवतार संपवावा लागला तरी हरकत नाही. परंतु आपापल्या भांडणांत तिन्हार्हताला बोट घालण्याची संधि मिळाली कीं, अखेर परकी लोक प्रबळ होऊन संपूर्ण राष्ट्र रसातळाला जायला कसा वेळ लागत नाही, याची उदाहरणं, अर्जुना, द्रौपदीला नसलीं तरी तुला माहीत असायला पाहिजेत. परक्यांचं संकट प्राप्त झालं असतां, आपसांतील कलह कितीही विकोपाला गेला असला तरी तो तात्पुरता चाजूला ठेवणं यांतच शहाणपणा असून राष्ट्राचा तरणोपाय आहे. आपल्या आयुष्यांत असली चूक कधीही न होऊं देण्याची खबरदारी

राष्ट्रांतील जबाबदार पुरुषांनी घेतली पाहिजे. या सर्व गोष्टींचा शांतपणानं विचार करा. सुयोधनार्शी-आपल्या राजार्शी-स्वतःचे हक्क मिळविण्या-करितां वाटेल तेवढं भांडण करा. कौरवपांडव यांच्या भांडणांत, पांच पांडव एका बाजूला आणि शंभर कौरव दुसऱ्या बाजूला, असा प्रकार चालू राहूंदे. परंतु परक्यार्शी झगडण्याचा प्रसंग आला तर, पांच पांडव आणि शंभर कौरव मिळून एकशें पांच झाले आहेत असाच देखावा सर्व जगाला दिसला पाहिजे. पांडवांच्या आचरणाचं हेंच ब्रीद, पांडवांच्या सत्यप्रिय-तेचं हेंच ध्येय, आणि पांडवांच्या आयुष्याची हीच इतिकर्तव्यता ! जा. अर्जुना, व्यर्थ कालहरण करूं नको. कदाचित् सुयोधनाला घेऊन चित्रसेन निघून जाईल ! म्हणून म्हणतो, लवकर जाऊन सुयोधनाला सोडवून आण, जा. चित्तांत विकल्प येऊं देऊं नको. माझी आशा म्हणून जा. [अर्जुन जातो.] जा द्रौपदी, तुंही राणी भानुमतीचं सांत्वन कर. तिला धीर दे. जा, [द्रौपदी जाते] याचं नांव बंधुप्रेम ! आणि याचं नांव पतिप्रेम. परमेश्वरा, माझ्याकडून नकळत अपराध घडत असतील तर त्याबद्दल मला क्षमा कर एवढीच या दीन दासाची तुला सविनय प्रार्थना आहे. [जातो.]

प्रवेश दुसरा

[स्थळः—अंतरिक्ष. चित्रसेन व दुर्योधन विमानांत.]

चित्रसेनः—दुर्योधना, आम्ही भानुमतीला मुक्त केलं या गोष्टीपासून तुला आनंद होत नाही का ? भानुमतीला बंदिवान् करण्यांत तुला चिडविण्याखेरीज आमचा दुसरा तिसरा कोणताच हेतु नव्हता हें आतां तुझ्या ध्यानांत आलंच असेल.

दुर्योधनः—मग मला तरी बंदिवान् करून स्वर्गलोकांत न्यायची काय जरूरी आहे ?

चित्रसेनः—काय जरूरी आहे ? राजा, तूं आमचा कैदी आहेस. आणि विजयी सेना आपली लढाईत मिळविलेली लूट आपल्याबरोबर

आपल्या नगराला न नेईल, तर तो विजय तरी कसला ? आणखी असं पहा ! आपआपसांत कलह मांडून, खांटेपणानं शूत खेळून, आपल्या भाऊ-बंदांना देशोधडीला लावणारा राजा मृत्युलोकीं आहे, ही गोष्ट स्वर्गातील देवांना आजपर्यंत ऐकून माहित आहे. ती अजब मूर्ति आतां त्यांना प्रत्यक्ष पहायला मिळणार हा काय थोडा लाभ आहे ?

दुर्योधनः—आमच्या भांडणांत तिसऱ्याला पंचाइट करायची काय जरूर ? मी पांडवाशीं कपट लढविलं अशी घटकाभर कल्पना केली तरी, माझे कपटाचे डाव हाणून पाडायला त्यांनींही कपटाचा आश्रय कां केला नाही ? एकदां वैर मांडल्यावर, शत्रूचा नायनाट अमुकच प्रकारानं करावा असं कोणत्या धर्मशास्त्रांत सांगितलं आहे ? चित्रसेना, प्रसंगोपात्त युद्धांत माझा पराभव झाला असला तरी, न्यायान्यायाच्या गोष्टी सांगायचं धाडस तूं करावंस हें मोठं आश्चर्य आहे ! छाती असेल तर मला मुक्त कर आणि फिरून युद्धाला उभा रहा.

चित्तसेनः—काय ? दुर्योधना, तुझी संग्रामाची हौस अद्यापि पुरी झाली नाही काय ? अरे कुलांगारा, तूं आणखी एकवारच काय पण सहस्रवेळां जरी युद्धाला उभा राहिलास, तरी तुला हतवीर्य करायचं सामर्थ्य, या चित्रसेनाच्या अंगीं आहे याबद्दल खात्री असूंदे. परंतु धर्मनीतीचे नियम झुगारून देऊन कपटप्रयोग करणारा तूं, तुला ही सवलत तरी कां द्यावी ? कपटाचा अवलंब करून राजा धर्माला फुशीं पाडलंस नाही ? दुर्योधना, आजपर्यंतच्या तुझ्या चरित्राचं निरीक्षण केलं तर तुझ्या गतायुष्याचा चित्रपट अत्यंत नीच कृत्यांनीं भेसूर झालेला दिसतो. आणि त्यावरून यानंतरही तूं अनन्वित कृत्यं करायला चुकणार नाहीस, अशी अटकळ बांधायला कोणतीच हरकत दिसत नाही.

दुर्योधनः—माझ्या तेजापुढं दिपून गेलेले पांडव, माझ्या पराक्रमाला अन्यायाचं आचरण असं कदाचित् म्हणत असतील पण त्यांचाच अनुवाद तूं कां करावास हेंच मला कळत नाही !

चित्तसेनः—अरे निर्लजा, अर्जुनाच्या तीक्ष्ण बाणांनीं तुझा देह या-पूर्वीच छिन्नविच्छिन्न होऊन गेला असता. भीमाच्या गदेच्या प्रहारानं तुझ्या देहाचे तुकडे तुकडे होऊन त्यावर कैक दिवसांपूर्वीच गिधाडांनीं

ताव मारला असता; पण केवळ राजा धर्माच्या उदार अंतःकरणामुळंच तूं आजवर जिवंत राहिलास. आतां मात्र तुझी घडगत दिसत नाही. स्वर्गांत नेऊन तुझी धिंड काढतो आणि प्रत्येक येणाऱ्या जाणाऱ्यानं तुला लाथ मारून घुटं जावं असा मी तिथं हुकूम फर्मावतो !

दुर्योधनः—बोलूनचालून स्त्रियांच्या परिवारांत काल कंठणारा तूं ! शत्रूच्या शौर्याचा गौरव कसा करावा हें तुला काय कळणार ?

चित्रसेनः—तुझ्या असल्या पोरकट बडबडीला भीक घालण्याइतका मी मूर्ख नाही, समजलास. पांडवांचा छळ करायचा हेतु मनांत धरून सपरिवार वनविहाराच्या निमित्तानं इथं आलास नाही ? ठीक आहे. मृत्युलोकच्या विहारांत कांहींच हंशील नसून, नंदनवनांत विहार करण्यांतच कशी मौज आहे हें तुला दाखवितों ! आतां तूं माझ्या कचाट्यांत पूर्णपणें सांपडला आहेस. माझ्या तडाक्यांतून तुला सोडवून न्यायची कुणाची छाती आहे, हेंच मला पहायचं आहे. तुझा कुणी साहाय्यकर्ता असेल तर त्याच्या नांवानं हांक मार. कां ? असा स्तब्ध कां ? काय ? तुझ्यानं बोलवत नाही ? लाज वाटते ? ठीक आहे. तर तुझं काम मीच करतो. कुरुकुलांतील योद्धेहो, दुर्योधन पक्षाभिमानी धनुर्धर हो, कुणाची छाती असेल तर घुटं या आणि या आपल्या राजाला सोडवा ! काय ? कुणीच यायला समर्थ नाही ? कुरुकुलांतील क्षात्रतेज आज अगदीं नष्ट—

अर्जुनः—(भूतलावरून) चित्रसेना, जीभ आटोपती घे ! कुरुकुलाची अप्रतिष्ठा करणारा एकही शब्द जर उच्चारायचं घाडस करशील तर—

चित्रसेनः—धनुष्यबाण सज्ज करून हा कोण वीर मला प्रत्युत्तर देत आहे ? (पाहून) हां ! समजलों. हा सब्यसाची धनंजय दिसतो. दुर्योधना, पाहिलंस ? तुझी मुक्तता करायला राजा धर्मानं पाठविलं आहेसं दिसतं. (स्वगत) वरं याची थोडी परीक्षा तर पाहूं !

अर्जुनः—थांब ! चित्रसेना, विमान थांबीव ! हा कुरुकुलांतील वीर अर्जुन तुझ्याघुटं युद्धाला उभा असतां कुरुकुलांतील क्षात्रतेज नष्ट झालं असे शब्द तुझ्या तोंडून कां निघावे ! विमान उतरीव आणि आधीं अर्जुनाची गांठ घे; असा पळपुट्या मार्गाचा अवलंब कां करतोस ?

[विमान खाली येतं]

चित्रसेनः—काय ? अर्जुना, तूं आणि या दुयॉधनाला सोडवायला थालास ? मजा आहे ! परंतु माझ्याशी दोन हात करायला आरंभ करण्या-पूर्वी नीट विचार कर आणि मग घनुष्याला बाण लाव.

अर्जुनः—विचार तो काय करायचा ? तुम्ही माझे गुरु आहां म्हणून बाण सोडायला थोडं अवघड वाटतं. पण गुरुचरणाची साक्ष ठेवूनच कर्तव्याला जागलं पाहिजे. पहिला बाण गुरुचरणीं अर्पण करून युद्धाला सुरवात करायची, गुरुमहाराज, मला आशा असावी.

चित्रसेनः—अरेरे ! अर्जुना—

पद. [राग-शंकरा—त्रिताल.]

मति कां तुझी विभ्रांत झाली । वनवासिंच्या या कुेशानें
॥ ध्रु० ॥ न तरी अतां चढता कसा । तव बाण धनुषीं
उल्लासानें ॥ १ ॥

अर्जुनः—अर्जुनाच्या भनाला गोष्ट पसंत नसली, तरी त्यांच्या बाणांनीं इष्ट कार्य केलंच पाहिजे.

चित्रसेनः—आत्मघातकीपणाचा मार्ग इच्छेविरुद्ध तरी कां स्वीकारावा ? वीर पुरुषांचीं मनं दुसऱ्याच्या आधीन असतात, असा सिद्धांतच समजायचा कीं काय ?

अर्जुनः—एकाला जी गोष्ट आत्मघातकीपणाची वाटते ती दुसऱ्या-लाही तशीच वाटली पाहिजे, असा कांहीं नियम नाही. शिवाय, शहाण्या अनुभवी माणसाच्या शब्दाप्रमाणं प्रसंगीं वागणूक ठेविली तर त्यांत काय वावगं होईल ?

चित्रसेनः—ज्यांना स्वतःच्या मानापमानाची चाड वाटत नाही, त्यांना स्वावलंबी बुद्धीची किंमत तरी काय कळणार ? आपल्या सदसद्विवेक-बुद्धीच्या आश्रप्रमाणं वागणं, हा एक सद्गुण आहे हे त्या मतिमंदांना पटावं तरी कसं ?

अर्जुनः—आपली इच्छा बाजूस ठेवून वडिलांच्या इच्छेला मान देणं हेंच अर्जुनाचं या वेळीं कर्तव्य आहे.

चित्रसेनः—प्रत्यक्ष आपल्या बायकोची विटंबना करणाऱ्या काळ-सर्पाला दूध पाजविणाऱ्या औदार्याची तारीफ काय करावी !

अर्जुनः—(स्वगत) हा म्हणतो तें खरं नाही का ? अशा प्रसंगी धर्मराजांच्या आज्ञेला मान देणें नीतीचं होईल काय ? दादांची आज्ञा आड आली नसती तर, इथल्या इथं या दुष्ट दुर्योधनाच्या नरडीचा घोट घेतला असता, पण नको ! धर्मराजांच्या आज्ञेप्रमाणंच मला वागलं पाहिजे.

चित्रसेनः—कां अर्जुन, विचार कसला करतोस ! घाल, बाण भात्यांत घाल; आणि एकदम चालता हो.

अर्जुनः—वस् ! जास्त चर्चा करायची जरूरी नाही ! चित्रसेना, दुर्योधनाला आतांच्या आतां सोडून देण्याबद्दल धर्मराजांची तुला आज्ञा आहे. ही आज्ञा अमान्य करायचं घाष्ट्य कर कीं माझे बाण तुझ्या शरीराला भिडलेच म्हणून समज. चित्रसेन गंधर्व आणि पांडव यांचा स्नेह कायम रहावा अशी माझी इच्छा असल्यानं, युद्ध सुरू करण्यापूर्वी हा इपारा दिला आहे. काय तो नीट विचार करून जबाब दे.

चित्रसेनः—काय ? अर्जुना, मी सांगितलेल्या गोष्टी तुझ्या मनाला पटत नाहीत काय ?

अर्जुनः—चित्रसेना, पटतात पण नाइलाज आहे. धर्मराजांच्या आज्ञेनं मी बांधला गेलों आहे. द्रौपदीची विटंबना करूं पाहणारा हा नरपशु, द्रौपदीच्या पातिव्रत्यावर दरोडा घालूं पाहणारा हा दरोडेखोर, अंगाचा कसा भडका होतो ! या वेळीं धर्मराज इथं असते तर त्यांची अनुशा तरी घेतली असती. पण नाही. चित्रसेना, आपल्या मर्मभेदी भाषणानं माझ्या चित्तांत चलविचल उत्पन्न करूं नको. या वेळीं माझी इतर सर्व विचारशक्ति नष्ट होऊंदे ! धर्मराजांची आज्ञा तेवढी माझ्या हातून पार पडूं दे !

चित्रसेनः—(स्वगत) शाबास ! अर्जुना शाबास ! धन्य आहे तुझ्या आज्ञापालनाची ! आतां याची आणखी परीक्षा ती काय पहायची ? (उघड) केवळ वडील बंधूची आज्ञा म्हणूनच तूं युद्धाला तयार झाला असशील तर तुझा आणि माझा तंटाच मिटला. धर्मराजांची आज्ञा

तुझ्याप्रमाणंच मलाही मान्य आहे. त्यांच्या आशेविरुद्ध जायची माझीही इच्छा नाही.

अर्जुनः—तर मग एकदम दुर्योधनाची मुक्तता कर.

चित्रसेनः—करीन! अर्जुना, दुर्योधनाची मुक्तता करायची गोष्ट मला नाकवूल नाही. पण या बाबतींत माझीही एक अट तुम्ही मान्य केली पाहिजे.

अर्जुनः—तुझी कोणतीही अट मला मान्य आहे. मात्र ती धर्म-राजाच्या आशेविरुद्ध नसली पाहिजे.

चित्रसेनः—माझी अट इतकीच की, या दुर्योधनानं चुकलों म्हणून राजा धर्म आणि देवी द्रौपदी यांच्या चरणकमलावर आपलं मस्तक नमविलं पाहिजे.

अर्जुनः—मलाही हें मान्य आहे. या दुरात्म्याला इतकं तरी प्रायश्चित्त मिळालंच पाहिजे. चला तर आपण धर्मराजाकडे जाऊं.

चित्रसेनः—पण ती पहा! धर्मराज वगैरे मंडळी इकडंच येत आहे.

[धर्म, शकुनी, अष्टावक्र, द्रौपदी, भानुमती वगैरे प्रवेश करतात.]

धर्मराजः—भानुमती, अशी अधीर होऊं नको. चित्रसेन गंधर्वाचा पराभव करून सुयोधनाला घेतल्याखेरीज माझा अर्जुन कधीही मागं फिरणार नाही. ज्याच्या गांडीव धनुष्याचा टणत्कारच मोठमोठ्या वीरांना गर्भगळित करायला पुरेसा आहे, त्यापुढं चित्रसेनाची कथा काय? द्रौपदी, अर्जुनाच्या पराक्रमाबद्दल मला मुळीच शंका नाही. पण भानुमतीच्या उतावळ्या स्वभावामुळं आम्हांला इथवर यावं लागलं (पाहून) काय! हे सारे इथंच उभे आहेत!

चित्रसेनः—(दुर्योधनाला हालवून) दुर्योधना, राजा धर्माची आज्ञा म्हणून मी तुला मुक्त करित आहे. पण आधी राजा धर्म आणि देवी द्रौपदी यांच्या चरणकमलावर आपलं मस्तक नमीव. हो पुढं हो! आतां लाजतोस कां? दायादांच्या थोरपणामुळं तुझी सुटका होत आहे म्हणून शरमूं नको. हा भवितव्यतेचा प्रहार आहे. याला तूं तरी काय करणार? (देवेंद्र प्रवेश करतात) कोण? साक्षात् देवेंद्रच इथं आले?

[दुर्योधनाखेरीज सर्व इंद्राला नमन करतात.]

दुर्वेद्रः—हा विजय धर्म आणि द्रौपदी यांचा नसून सत्याचा आणि नीतीचा आहे.

देवेंद्रः—तुम्हां सर्वांचा विजय असो.

धर्मः—देवा, आपण यावेळीं इकडं कुठं येणं केलं ?

देवेंद्रः—धर्मा, केवळ तुमचा छळ करावा या हेतूनं वनविहाराचं निमित्त करून हा मदांध इथं आल्याचं समजल्यावरून याची खोड मोडण्याकरितां चित्रसेनाला मीं मुद्दाम आशा केली होती. चित्रसेनाला यायला थोडा वेळ लागला. तेव्हां आपण समक्षच काय तें पहावं म्हणून मीच इथवर आलों. आणि धर्मा, माझं येणं विफल झालं नाहीं, यावद्दल मला आनंद वाटतो. राजा धर्म आणि देवी द्रौपदी यांच्या चरणावर अखेर दुर्योधनाचं मस्तक नमलं जात आहे हा देखावा पहायला सारे देव कसे उत्सुक झाले आहेत. हा पाणउतारा दुर्योधनाचा नसून दुर्युगांचा आणि कपटाचा आहे. हा विजय धर्म आणि द्रौपदी यांचा नसून सत्याचा आणि नीतीचा आहे. वांकीव ! दुर्योधना, आपलं मस्तक यांच्या चरणावर वांकीव !

[दुर्योधन तसें करीत नाहीं. शकुनी व भानुमती तसें करायला विनंति करतात. चित्रसेन दुर्योधनाचें डोकें वांकवितो.]

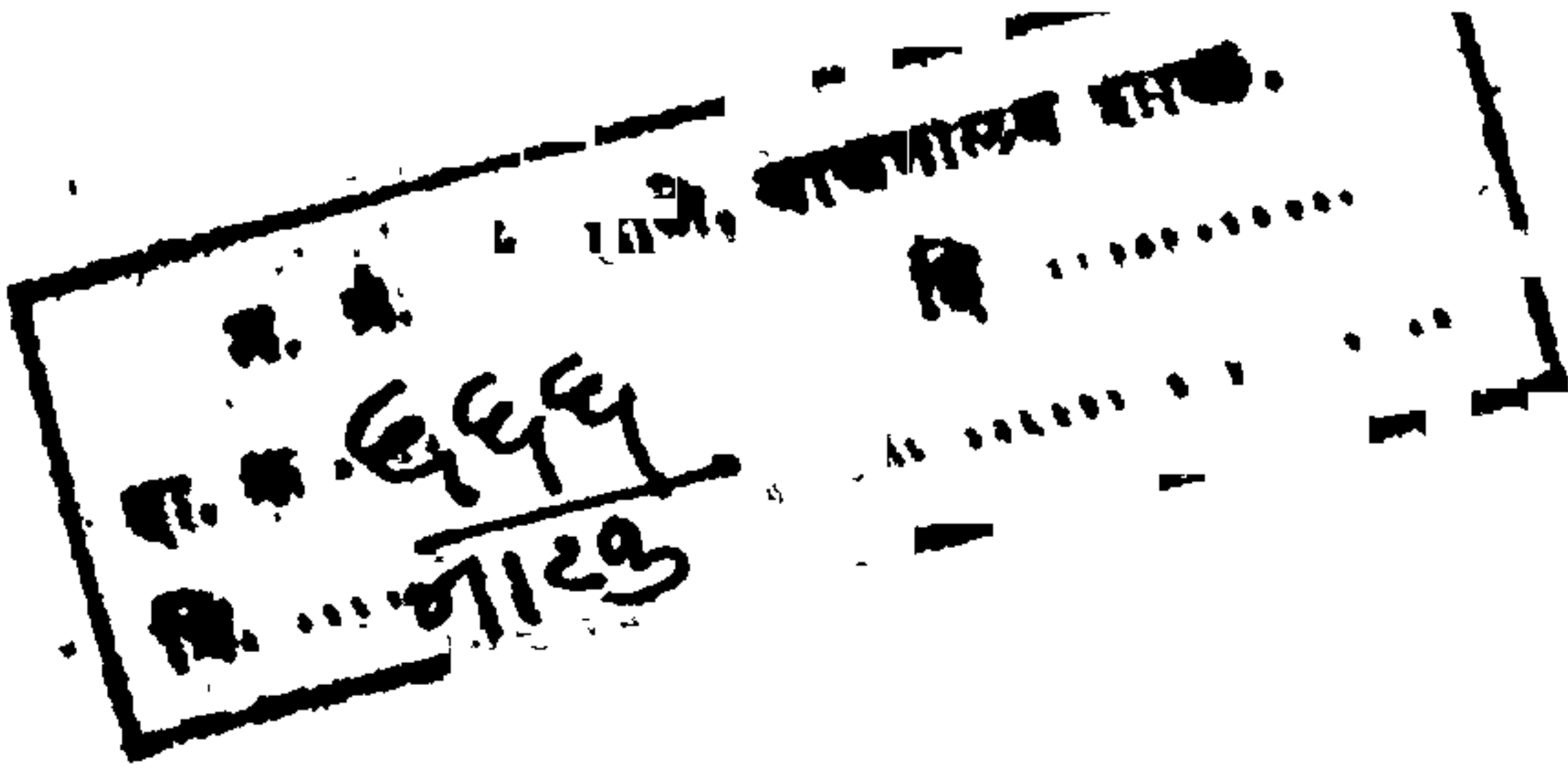
धर्मः—सोडा, याला सोडून द्या. याची अशी अप्रतिष्ठा करूं नका.
[दुर्योधनाला सोडतात.

देवेंद्रः—जा. दुर्योधना, घुन्हा असल्या भानगडींत पडूं नको ! एवढ्यानं तुझे डोळे उघडतील तर फार बरं होईल. जा, एकदम हें वन सोडून चालता हो. आणि पांडव इथं असेपर्यंत घुन्हा केव्हांही या वनांत प्रवेश करूं नको. लक्षांत ठेव जा. (दुर्योधन, भानुमती, शकुनी जातात.) धर्मा, या नाटकाचा शेवट तर ठीक झाला. आता तुझी आणखी काय इच्छा आहे ?

धर्मः—देवाधिदेवा, वस्तुतः मला कांहींच कमी नाहीं. द्रौपदीसारखी भार्या, भीमार्जुनासारखे बंधु, आणि श्रीहरीसारखा पाठीराखा ! माझ्या ऐश्वर्याची थोरवी काय वर्णावी ! तथापि, देवेंद्रा, आपली इच्छा असेल तर इतकेंच असावें.

भरतवाक्य

आनांदि आनंद नान्दो अखिल जगति ।
 खल कलह ना वसो श्रीहरिपदीं विनति ॥ ध्रु ॥
 नीतिरत तातसुत तेवि राजा प्रजा ।
 पाळोनि सद्धर्म सुखि करो वसुमती ॥ १ ॥

IRBK-0100666